DTU Bibliotek

Denne fil er downloadet fra

Danmarks Tekniske Kulturarv

www.tekniskkulturarv.dk

Danmarks Tekniske Kulturarv drives af DTU Bibliotek og indeholder scannede bøger og fotografier fra bibliotekets historiske samling.

Rettigheder

Du kan læse mere om, hvordan du må bruge filen, på *www.tekniskkulturarv.dk/about*

Er du i tvivl om brug af værker, bøger, fotografier og tekster fra siden, er du velkommen til at sende en mail til *tekniskkulturarv@dtu.dk*

DTU Bibliotek Danmarks Tekniske Universitet | Anker Engelunds Vej 1 2800 Kgs. Lyngby | Tlf. 45 25 72 50 | bibliotek@dtu.dk www.bibliotek.dtu.dk

ANDET OPLAG

HEDEBOGEN

KORTE, POPULÆRE BIDRAG OM HEDEN

I FORTID, NUTID OG FREMTID

TRYKT SOM MANUSKRIPT — MED MANGE ILLUSTRATIONER

Joh. Skjoldborg: INDLEDNINGSDIGT - MUSIK: Prof. Bechgaard

FRA OLDTIDEN
Oberstløjtnant Søegaard

GENNEM TIDERNE
Dr. phil. Villads Christensen

SÆD OG SKIK
Evald Tang Kristensen

DET DANSKE HEDESELSKAB
Hofjægermester Lüttichau

PLANTNINGSSAGEN
Skovrider Dalgas

VANDSTANDSREGULERINGER
Ingeniør Thomsen

ENG OG MOSE. MERGEL
Ingeniør Claudi Westh

HERNING
Valgmenighedspr. Terkelsen

ALHEDEN
Kapt. Daniel Bruun

VIBORG
Adjunkt Fr. Hansen

HEDENS FLORA
Magister Mentz

DYRELIV
Dr. Rambusch

JAGTEN
Overl. Dr. Hallager

FREMTIDSBILLEDE
Provst Thyssen

RED. AF **ADOLF JACOBSEN**, VIBORG

MILO'SKE BOGHANDELS FORLAG
ODENSE — MDCCCCX

POLYTEKNISK LÆREANSTALT
Teknisk Bibliotek

DANMARKS TEKNISKE BIBLIOTEK
H007143958
300004774756

635 Hede - gl.

Hedebogen.

HEDEBOGEN

KORTE, POPULÆRE BIDRAG OM HEDEN

I FORTID, NUTID OG FREMTID

MED MANGE ILLUSTRATIONER

TRYKT SOM MANUSKRIPT.

INDLEDNINGSDIGT af Joh. Skjoldborg

MED MUSIK af Professor Bechgaard

FRA OLDTIDEN
Oberstløjtnant Søegaard

GENNEM TIDERNE
Dr. phil. Villads Christensen

SÆD OG SKIK
Evald Tang Kristensen

DET DANSKE HEDESELSKAB
Hofjægermester Lüttichau

PLANTNINGSSAGEN
Skovrider Dalgas

VANDSTANDSREGULERINGER
Ingeniør Thomsen

ENG OG MOSE. MERGEL
Ingeniør Claudi Westh

HERNING
Valgmenighedspr. Terkelsen

ALHEDEN
Kapt. Daniel Bruun

VIBORG
Adjunkt Fr. Hansen

HEDENS FLORA
Magister Mentz

DYRELIV
Dr. Rambusch

JAGTEN
Overl. Dr. Hallager

FREMTIDSBILLEDE
Provst Thyssen

RED. AF **ADOLF JACOBSEN**, VIBORG

ANDET OPLAG
MILO'SKE BOGHANDELS FORLAG
ODENSE — MDCCCCX

MILO'SKE BOGTRYKKERI • ODENSE

FORORD TIL 1STE OPLAG.

De ukultiverede Arealers Størrelse i Danmark har i en Tidsperiode staaet i omvendt Forhold til Landets Størrelse. Allerede i et langt Tidsrum er der arbejdet paa at vinde Terræn, og meget er naaet; men der er endnu langt tilbage. Kunde denne Bog, hvis billige Pris skyldes Forfatternes, Bogtrykkeriets, Papirfabrikernes og Bogbindernes gode Bistand, i nogen Maade forøge Interessen for den for vort Fædreland saa betydningsfulde Sag, som Landets Tilkultivering er, vilde Hensigten med Bogens Udgivelse være naaet. Dette Formaal, der er til Gavn og Hæder for Landet, maa kunne samle os alle.

Viborg i Maj 1909.

UDGIVEREN.

Udgiveren af 1ste Oplag takker for den gode Modtagelse af den lille Bog. Den blev, i et Antal af 5000 Ekspl., udsolgt paa mindre end 2 Maaneder. Maatte nu andet Oplag, til Gavn for Hedesagen, faa den samme gode Behandling.

Viborg i Maj 1910.

Wilhjelm: »Idyl fra Heden.«

Der vokser Skov paa Heden.

(Johan Skjoldborg).

Jul. Bechgaard.

Moderato con anima.

SANG.

PIANO.

f *ff* *ff* *ff*

End - nu en Gang for - yn - - ger sig gam - le Dan - marks
Naar gam - le Sko - ve fæl - - des, der før har rakt mod
Hen o - ver Jyl - lands He - - der de ny - e Ti - der

f

Jord, det su - ser alt i un - ge Gra - ners Top - -
Sky, det un - ge frem af Un - der - grun - den sky - -
gryr med Man - de - mod og stil - le, stær - ke Kvin - -

mf

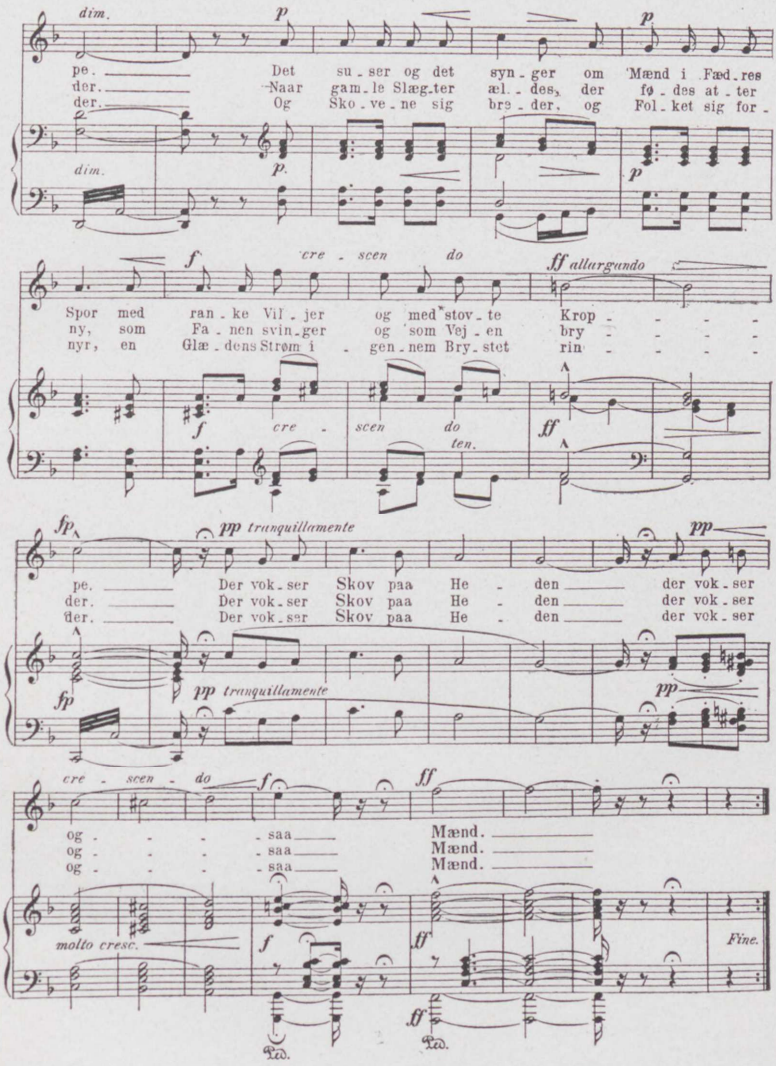
dim.
p
pe. Det su - ser og det syn - ger om Mænd i Fæd - res
der. Naar gam - le Slæg - ter æl - des, der fø - des at - ter
der. Og Sko - ve - ne sig bre - der, og Fol - ket sig for -
dim.
p.
p
f
cre - scen do
ff allargando
Spor med ran - ke Vil - jer og med stov - te Krop - - - -
ny, som Fa - nen svin - ger og som Vej - en bry - - - -
nyr, en Glæ - dens Strøm i gen - nem Bry - stet rin - - - -
f
cre - scen do
ten.
ff
fp
pp tranquillamente
pe. Der vok - ser Skov paa He - den der vok - ser
der. Der vok - ser Skov paa He - den der vok - ser
der. Der vok - ser Skov paa He - den der vok - ser
fp
pp tranquillamente
pp
cre - scen - do
f
ff
og - - - - saa Mænd.
og - - - - saa Mænd.
og - - - - saa Mænd.
molto cresc.
f
ff
Fine.
ff
Ped.
Ped.

Oldtidens Mindesmærker paa den jydske Hede.

Ved Oberstløjtnant Thyge J. Søegaard.

LÆNGE før Valdemarernes berømmelige Dage, længe før Ansgar forkyndte Kristendommen i Danmark, længe før Normannerne og de nordiske Vikinger stævnede over Havet til Vestevropa og Syd paa til de rige og yppige Middelhavslande med de smilende Kyster og det milde Klima, — ja, Aartusinder før hine fjerne Tider, var der Liv og Virksomhed paa den jydske Hede med travle Arbejdsdage for mange Hænder og paa store Landomraader, hvor siden — i de nyere Aarhundreder — alt har ligget øde og har, indtil de sidste Menneskealdere, med mindre Afbrydelser ved Byer og Dalstrøg, været tilgroet med Lyng fra Vesterhavet til hen imod Østlandets Købstæder.

En enlig Vandrer eller Jæger er maaske set paa Grænserne af de store Vidder, medens Tatere og Natmænd trængte dybere ind til fredlyste Oaser og trygge Skjulesteder i dette Øde, hvor ogsaa Ulv og Ræv søgte Tilflugt, og hvor Stilheden kun afbrødes af den bidende Vind fra Vest og Nord og af Hjejlens ensformige Klagetoner.

Her har Oldtidens Folk haft deres vidtstrakte Tumleplads og Arbejdsmark, her har de sat de dybeste Spor, har rejst de fleste Mindesmærker og efterladt de rigeste Vidnesbyrd om de forskellige Kulturformer i den dunkle Old.

Lad os da forsøge at give Billederne Liv, at sammenføje dem til Helheder, som de viser sig for Bonden, der pløjer, for Hedeselskabets Mænd, som planter derude, eller for Vandreren, der finder Nydelse og Hvile ved at gennemkrydse de sidste Rester af den jydske Hede.

Vi kan til en Begyndelse se bort fra de mange Sagn om Kampe og Slag, som skal have staaet, hvor Mindesmærkerne ligger tættest; Sagn om Konger, der skal ligge begravede og har givet Højene Navn; vi véd intet derom, og Højenes Indre viser, at de er byggede til højst forskellige Tider, ofte med mange Aarhundreders Mellemrum; ja endogsaa den samme Gravhøj har vist sig at spænde over mere end et Aartusinde fra dens første Tilblivelse og til Fuldendelsen, som den viser sig for os; idet der i Bunden er fundet en Stenalders Grav, længere oppe et Broncealders Leje, og oppe imod Toppen en Jernalders Begravelse*). Kun Et kan siges med

*) En saadan Gravhøj er bl. a. af Stiftsmuseet i Viborg udgravet paa Sdr. Teglgaards Mark ved Viborg; dens Højde i Stenalderen havde været ca. 5', og der havde over den lyse, sandede Fyld dannet sig et 3" tykt Morlag, inden den paany var taget i Brug i Bronzealderen og da hævet til en Højde af 9'. Jernaldersgraven havde ikke medført nogen Forøgelse af Højens Størrelse.

Vished: Her, hvor Monumenterne findes, har Oldtidsfolkene levet, her er de døde, og her er de blevne begravede.

Idet saaledes det mere tilfældige, som Kamp og Hærgen, maa lades ude af Betragtning, staar vi til Gengæld over for en rolig og smaat, men sikkert fremad skridende Udvikling, under hvilken Mindesmærkerne, det ene efter det andet, er rejst i det vældige Spand af Tid, som de betegner.

Det er navnlig Sten- og Bronzealders-Folkene, som har givet Heden Liv og Skønhed ved de mange herlige Mindesmærker, som de har efterladt; — alt tyder paa, at de har boet saa at sige paa samme Sted, eller i hvert Fald i samme Egn fra Slægt til Slægt, fra Aarhundrede til andet. De samme Former af Redskaber, Vaaben, Smykker, Husgeraad o. s. v., de samme Gravskikke gentager sig atter og atter i samme Egn og fra de samme Tider; sjældent ses en ny Ide, der kan antyde en Paavirkning ude fra, sjældent, navnlig i Stenalderen, finder man noget udmærket paa Egne, hvor mindre Dygtighed og Kunstfærdighed i Forarbejdelsen er Særkendet. — Men dette udelukker ikke, at en Stamme, en Befolkning nu og da kan være bleven fortrængt af en anden og stærkere; — den Lov, som kaldes »den stærkeres Ret«, er den ældste af alle. — Paa den anden Side er der talende Beviser for, at de har været i høj Grad stedbundne. — I alle Egne og i de fleste Højgrupper eller -Rækker findes Mindesmærker, som udgør Tusinder af Vognlæs Jord, — hvormange »Møgelhøje« kender vi ikke, hver Egn i Jylland har sin*). Tager man nu i Betragtning, at disse store Jordmasser, der væsentlig bestaar af Overflademuld, for en stor Del maa være blevne

---

*) Østen for Lille Bælt og i Skaane træder Ordet »magle« i Stedet for »møgel« = stor, det oprindelige Ord er »mykel«.

transporterede i Skind eller lignende og skrabede sammen med Hænderne eller i hvert Fald med meget primitive Redskaber, som der ikke kunde graves i Dybden med, og selv om man har benyttet Oksen, om hvilken det vides, at den var Tamdyr i den yngre Stenalder, saa har dog selve Ophobningen af Jorden og Anbringelsen af Stene maattet foregaa med Haanden fra Højens Fod, — tages disse Forhold i Betragtning, siger vi, saa vil man skønne, at der maa være gaaet mange Somre, inden et saa mægtigt Monument, der ikke sjældent er 15—20 Fod højt og 70—100 Fod i Tværmaal eller endnu større, er blevet fuldendt, selv om mange Hænder har medvirket.

Man kan ikke tænke andet, end at et saa stort og herligt Mindesmærke, ofte tæt omgærdet med Randstene, maa have været Bygmesterens, Familiens Overhoveds og Slægtens Stolthed; og det maa forstaaes som et Vidnesbyrd om stor Kærlighed til den eller de døde, som det gemte; — og den Tanke at vandre bort til andre og ukendte Egne, bort fra de døde, hvis Grave de havde bygget og fredet om med saa megen Troskab, at det lyser igennem Tiden til vore Dage, maa have ligget dem ganske fjernt. Men ogsaa i anden Henseende var de stedbundne — de var Agerdyrkere.

I Stiftsmuseet i Viborg findes 11 Lerkar fra Bronzealderen (Urner) med tydelige Aftryk af Byg- og Hvedekorn*). Kornene er blevne ældtede ind i den raa Lermasse, hvad ogsaa kunde tænkes at ske nu tildags, og ved Brændingen af Karret er Kornet forkullet og hensmuldret, men Aftrykket, Formen, er bleven tilbage i Urnen og staar som et uomstødeligt Bevis for, at Bronzealdersfolkene har dyrket disse Kornsorter i Viborgegnen;

*) Ogsaa i Nationalmuseets Urnesamling er fundet en Del Aftryk af Byg, Hvede og Hirse.

med andre Ord, der har for 2—3000 Aar siden været drevet Agerbrug i Hjertet af de senere Aarhundreders jydske Heder.

Det tager i vore Dage og med moderne Redskaber og Hjælpemidler flere Aar at bryde et Stykke Hedejord og at gøre det tjenlig til Sæd og Høst, hvormeget mere saa ikke i hin fjerne Tid, da Redskaber og alt var af den mest enkle Art. — Men saa maa man til Gengæld tro, at var et Stykke Jord opdyrket og, om man kan bruge Udtrykket, »i god Drift«, saa har Slægten, i hvis Besiddelse det har været, ikke ladet sig det fravriste, men har holdt paa det med faste Hænder; og det maa næsten have været dem en Velfærdssag at forblive paa den Jord, som de eller deres Fædre havde opdyrket.

Efter at det saaledes tydeligt fremgaar af flere Forhold, at Oldtidsfolkene, Slægter og Stammer, har været knyttede til bestemte Egne med stærke Baand, bliver vor Betragtning af Højgrupper og Højrækker, som de den Dag i Dag ses i vestjydske Egne, en ganske anden, end den tilfældige, som den løsere Iagttagelse maa nøjes med. Vi har nu ikke alene Føje til, men er nødte til, for at faa Mening og Sammenhæng i Billedet, at tænke os Grupper og Rækker af menneskelige Boliger — vendrede*) og lerklinede Hytter — i Nærheden af Højgrupperne og langs med de ofte flere Mil lange Højrækker.

Her, hvor nu de lange Rækker af Mindesmærker fra Sten- og Bronzealderen findes, har Livet været levet i Oldtiden, i Aartusinder før den kristne Tidsregning, og her har man vandret og redet og kørt fra Bygd til Bygd; Højrækkerne betegner da tillige i Hovedtrækkene Landets ældste Færdselsveje; — thi Folk og Færdsel og alfare Veje hører sammen.

---

*) Vendret Væg = en Væg, flettet af Vidier.

Der vil nu være Anledning til nærmere at se paa, hvilke Ejendommeligheder disse Højrækker frembyder, selv om en Artikel, som denne, paa nogle faa Sider, maa nøjes med en løselig Skitseren deraf.

I Aarene 1899—1902 har Nationalmuseet foretaget omfattende Undersøgelser af Højrækker, liggende i de sydlige Limfjordsegne, og Direktøren, Dr. phil. Sophus Müller, har gjort de indvundne Resultater tilgængelige i »Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie« 1904, i en Artikel: »Vej og Bygd i Sten- og Bronzealderen«.

I Egnen fra Limfjorden og omtrent 4 Mil Syd, hvor Museet har foretaget sine Undersøgelser, findes et overordentlig stort Antal Gravhøje, snart liggende i milelange Linier, snart i kortere Stykker eller i Grupper; — en absolut sammenhængende Kæde — en eneste fortsat Færdselsvej — paa den ca. 12 Mil lange Strækning fra Vesterhavet indtil Øst for Viborg, som har været Genstand for Undersøgelse og Iagttagelse, kan ikke paavises, det vilde ogsaa være utænkeligt; men tages Højlinierne som Nutidens Kendemærker paa Oldtidens alfare Veje — af Grunde, som foran er nævnt —, saa faar man en Hovedvej — et Vejnet — der strækker sig fra Vesterhavet ved Trans over Ramme, Lomborg, Romb, Fabjerg, Gudum, Resen til Venøbugten, »Kilen« Vest for Struer; paa denne Strækning løber den ret Øst. — Fra Venøbugten bøjer den mod Syd og Sydøst til Holstebro og Mejrup, derfra mod Nord hen imod Stubbergaard Sø og endelig mod Sydøst ind til Halvøens Midte.

Til denne Hovedlinie eller Hovedvej, som den kunde kaldes, støder flere mindre Højrækker — Biveje — af indtil et Par Mils Længde, og det hele former sig i Billedet af et fuldstændigt Vejnet, som har forbundet Landet imellem Limfjorden og Storaa og Vest for Karup-Skive Aa med det indre af Landet.

Følger man nu disse Højrækker og Veje, vil man se, at deres Forløb er fuldstændig naturmæssigt. Paa den vestlige Strækning fra Trans over Ramme til Venøbugten holder de sig under det stærkt bakkede og ofte dybt indskaarne Land, som findes nærmest Syd for Limfjorden, og følger Grænsen imellem den frugtbare Egn og de store Hedestrækninger — Kron- og Klosterhede; videre følger vi dem over de store Flader, Vest og Øst for Holstebro og i en Bue ovenfor Feldborg-Sletten; i det væsentlige paa Afstand fra de nordligere, mere bakkede og mere frugtbare Egne.

Selvfølgelig ligger der mange Høje baade spredte og i Grupper i større og mindre Afstand fra de her angivne Hovedlinier; men Helhedsindtrykket, det samlede Indtryk af Bygder og Veje forstyrres ikke deraf, lige saa lidt som Huse og Gaarde i Torp og Ødemark fra den nyere Tids Beboelsesforhold forstyrrer Billedet af Landsbyer og Vejnet i vore Dage.

To Hensyn maatte tages, naar Folk, som disse vi her beskæftiger os med, valgte sig en Boplads. Jorden maatte være skikket for Kvægavl og til Korndyrkning, derfor kunde baade lavere liggende Egne med Engjord være bestemmende saavel som de højere liggende sandede Jorder, som de kunde bearbejde med deres enkle og primitive Avlsredskaber, men som dog var saa frugtbare, at der kunde avles Korn til Føde og Sæd paa dem. — De stærke, lerede Jorder vilde være mindre fristende, og derfor ses ogsaa, at hvor Valg er givet imellem stærke og lettere Jorder, der ligger Hovedmassen af Gravhøje paa de sidste.

Men tillige maatte Vejforbindelsen fra Bygd til Bygd være i høj Grad medbestemmende for den Nybygger, der hengav sig til at dyrke Jord og fæste Bo, han vilde, naar Forholdene var til det, bygge i Nærheden af Vejen

og siden hen, som Slægtens ældste, rejse Mindesmærke for sine Døde, hvor han og de havde levet.

Hvor Sten- og Bronzealders-Folkenes Veje furede sig dybt i Jorden paa Grænsen af de store Heder, der har ogsaa Vejen gaaet op i den historiske Tid, og de samme Hovedlinier følges den Dag i Dag; hvor den hedenske Befolknings Bygder laa, der har ogsaa senere Tiders Befolkning boet, og der kendemærkes fra den kristne Tids Begyndelse og op til vore Dage Egnen med Kirker, hvis Taarne hæver sig højt over de lange Højrækker.

Gaar vi Vejen, som ovenfor er omtalt, igennem en Gang endnu, finder vi, idet vi atter tager vor Udgang fra Havet Syd for Bovbjerg, af Kirker i eller ved Højlinierne mod Øst: Trans, Ramme, Lomborg, Romb, Fabjerg, Gudum og Resen; — heraf ses, at Kristendommen har plantet sit Banner midt i den tætteste hedenske Befolkning paa den jydske Halvø; — denne Antagelse laa jo i og for sig nær; men de fornævnte Undersøgelser har bevist dens Rigtighed.

Følger vi Oldtidsvejene videre mod Syd og Øst, træffes i den kristne Tid Ølby, Maabjerg, Bur, Idom, Nørre Felding, Holstebro, Mejrup, Sevel, Sal, Eising og Rønbjerg Kirker.

Der er Anledning til nærmere at tænke over og at søge en rimelig Forklaring for, at Kirkerne saa ofte findes, hvor Gravhøjene ligger tættest, og hvor man maa antage, at ogsaa den hedenske Gudsdyrkelse har haft sine Brændpunkter, hvor Stammens »Godahov« har ligget, og hvor »Goden« (Præsten) har bragt Guderne de Ofre, som Stammen eller den enkelte sonede.

Hovedfærdselen er sikkert allerede i den tidligste Tid gaaet ad de Linier, som Kirkerne betegner; men den Tanke ligger ogsaa nær, at Kirken er rejst saa at sige paa samme Grund, som Templet forhen indtog, ja, at det

hedenske Tempel er blevet brugt til den første Tids kristne Gudsdyrkelse.

Lad os spørge: Hvorledes kristnes den Dag i Dag Folkestammer af lav Kultur og uberørte af Civilisationen?

Meddeleren af disse Linier har rejst en Del imellem Indianerstammer af ubetinget Oprindelighed og har boet under deres Tag; — den Erfaring, som opnaaes herved, forbunden med Kendskab til Missionsvirksomheden iblandt dem, gør det let forstaaeligt, at en uberørt Stamme kun kristnes, naar Stammens ældste og ypperste bøjer sig for den kristne Tro; men saa sker det ogsaa, at selve disse bliver Kristendommens Udbredere og Beskyttere i Distriktet. Det ligger nær at sammenligne disse Forhold med hine hos Oldtidens Nordboere, og man vil da uden Vanskelighed finde baade en stedlig og en organisk Forbindelse imellem de hedenske Templer og de kristne Kirker. — At man ikke skræmmedes ved at have hedenske Mindesmærker liggende tæt op til Kirkens Mur, er de Gravhøje, som endnu ligger eller op til den nyeste Tid har ligget paa selve Kirkegaarden, et talende Vidnesbyrd for; vi skal i denne Forbindelse minde om Meirup ved Holstebro og Fovlum i Gislum Herred*) m. fl.

---

*) Paa Meirup Kirkegaard ligger en Gravhøj, som er fredlyst; man skulde tro, at Mindesmærket ved Fovlum Kirke ogsaa var sikret Freden i al Fremtid, naar først Kirkegaardsdiget var bleven lukket om det 4000-aarige Monument, — man skulde have troet det, men for en Menneskealder siden eller saa vilde man det anderledes; Folk, som endnu lever, har været Vidne til dets Ødelæggelse. — Det var en Langdysse med to Kamre, altsaa et af disse Oldtidens ældste Mindesmærker, som ved deres ejendommelige Form og den simple Alvor, hvoraf de er prægede, hører til de mest tiltrækkende Minder, vort Land ejer. — Den laa Side om Side med Kirken, kun faa Skridt fra dens Mur. — Meget taler for, at den har været benyttet som Offersted, som et Alter under aaben Himmel (hørgar) ved den op-

Inden vi forlader Oldtidsvejene, vil der være Anledning til at se paa nogle af de mest karakteristiske Brudstykker af de Højlinier og Grupper, som er omtalte foran, og som paa tydelig Maade viser os, med hvilken Omsigt de gunstigste Naturforhold toges til Indtægt for Færdsel og Vej og Bebyggelse.

I den fornævnte Artikel, »Vej og Bygd i Sten- og Bronzealderen«, har Direktør, Dr. phil. Sophus Müller fremstillet og udførligt behandlet ca. 30 saadanne Brudstykker, af hvilke her noget formindsket gengives og løseligt omtales 5.

Fig. 1 viser en Del af Højrækken ved Fabjerg. Den Vejlinie, som naturmæssigt maa antages at have gaaet imellem Højene, bøjer sig, som det vil ses, med en vis Smidighed efter Terrainet, ganske som de gamle kendte Sogneveje, eller som Hedevejene nu om Dage; idet den

---

rindelige hedenske Gudsdyrkelse, og at de Kristnes Tempel og senere Kirken er rejst paa det Sted, hvor Folk fra Slægt til Slægt var vant til at mødes til religiøse Øvelser.

Hvorledes dette har forholdt sig, faar staa hen; men man maatte synes, at Mindesmærkets ærværdige Ælde alene maatte være tilstrækkelig til at sikre det mod Undergang, tilmed i en oplyst Tid. — Man spørger: gives der et Menneske saa tankeløst, at det, naar dette Mindesmærke fra den tidligste Old ses ved Siden af den gamle, men stadig i Brug værende Kirke, ikke standser baade første og anden Gang og lader Tanken glide med løse Tøjler Aartusinder tilbage og frem igen over Hundredaarene, spejdende efter Glimt fra dunkle Tider? Men det maatte falde. Saa uberørt var man af de kulturhistoriske Modsætningers dragende Værdier, saa blottet for Pietet, ja saa brutal var man, at da en Mand bød 5 Mark og 8 Skilling for Stenene, saa slog man til, og man fik saa i Købet en lige Gang fra Vaabenhuset til Kirkegaardens Port; — et »Fremskridt« altsaa! — et sørgeligt Fremskridt var gjort.

Ved Ministeriets Skrivelse af 26. Januar 1886 til Stiftsøvrighederne vil en Gentagelse af et saadant Forhold i lignende Tilfælde formentlig være forhindret.

søger hen over de øverste flade Dele af to Dalsænkninger.

Fig. 2. Ellebæk, Vest for Holstebro. — Her har man ikke kunnet komme udenom Terrainhindringen, — mod Syd Storaa, mod Nord en snæver Dal med stejle Skrænter, som Bækken løber i, og videre op i Landet Mose og Engdrag; men et sindrigt Hensyn til Naturforholdene har ogsaa her gjort sig gældende, idet Vejen føres over, hvor de gunstigste Terrainformer findes, nemlig ved Gaarden Store Døs; her er en smal Engstribe langs Bækken og lave, jevntfaldende Skraaninger ned til den, saa der kun er en Afstand af ca. 50 Meter imellem de nærmeste Høje paa begge Sider af Bækken.

Fig. 3. Møgelkjær ved Ravnstrup. Højene ligger her og Vejen løber i en Fjerdingvejs Længde paa ganske flad Bund langs Foden af Bakkerne; medens derefter Bakkedraget falder tilbage, fortsætter Højrækken retliniet hen over Sletten, givende Afkald paa Læ for Boliger, let tilgængeligt Vand o. s. v., det ses heraf særdeles klart, at Vejforholdene har bestemt Bebyggelsen og ikke omvendt.

Fig. 4. I lige Linie fra Syd til Nord, langs den østlige Udkant af Haverdal Plantage og videre op vesten om Dollerup ligger en Højrække af ca. 1 Mils Længde; den ligger paa Grænsen mellem den flade Alhede og den bakkede og stærkt gennemskaarne Sjørup, Testrup, Dollerup Egn. Som ved Fabjerg og Gudum har Oldtidens Beboere holdt sig til de lette Jorder paa Grænsen af Heden, og enhver Vanskelighed ved Vejdannelsen er undgaaet ved at lægge den vesten om alle Dalsænkninger.

Fig. 5. Her ses en Højrække imellem to Vad eller Overgangssteder, nemlig ved Skavn-Dybdal og Rindsholm; begge Steder viser Højlinien, at Vadet er valgt med størst mulig Omsigt, hvor det Terrain, ad hvilket

man nærmer sig til eller fjerner sig fra Vandløbet er det for Færdselen gunstigste. Den nuværende Aarhus-Viborg Landevej følger i Hovedsagen den samme Linie. En Del af Højene er undersøgte af Nationalmuseet og har vist sig at være fra Stenalderen. — Denne Linie fortsættes fra Rindsholm hen imod Sydenden af Viborg Søndersø; her laa paa det ganske flade Land, følgende Foden af det saakaldte Bjergnæs Højdedrag, 21 mindre Højrester, der for nogle Aar siden undersøgtes paa Foranledning af Stiftsmuseet i Viborg; de viste sig alle at være Enkeltgrave fra Slutningen af Stenalderen, — Fig. 45 i Sophus Møller: »Vor Oldtid«, viser Typen, — en Arbejdsøkse af Flint eller en Stridsøkse eller begge Dele laa i de fleste af Gravene.

En anden Højlinie skiller sig ved Rindsholm fra sidstnævnte og gaar over det lave, flade Land til Vadet tæt Øst for Bruunshaab, hvorfra den fortoner sig i flere mindre og tildels uklare Linier i den bakkede Egn imellem Viborg Søerne og Nørre Aa. — I det Hele taget er det en Kendsgerning — og vel tillige et tydeligt Bevis for, at Vejnettet bestemte Bebyggelsen — at i en bakket og stærkt gennemskaaren Egn findes ingen længere Højrækker, men kun Grupper og spredte Mindesmærker.

Gravhøjen, som vi ser den for os, dækker over og skjuler ofte i sit Indre flere eller færre af Tidens Kulturformer, — dels selve den dagældende Skik for Gravlægningen og dels Former af Tidens Vaaben, Smykker og Redskaber, Husgeraad m. m. Et drages frem hist og et andet her; ikke sjældent er det, at intet Gravgods findes.

Men skal man ved Udgravning, ved Undersøgelse af en Høj naa fuld Klarhed over alle de Enkeltheder, som kan møde en, og sammenføje det til et Hele, som hører sammen, til samme Tid som man holder de hinan-

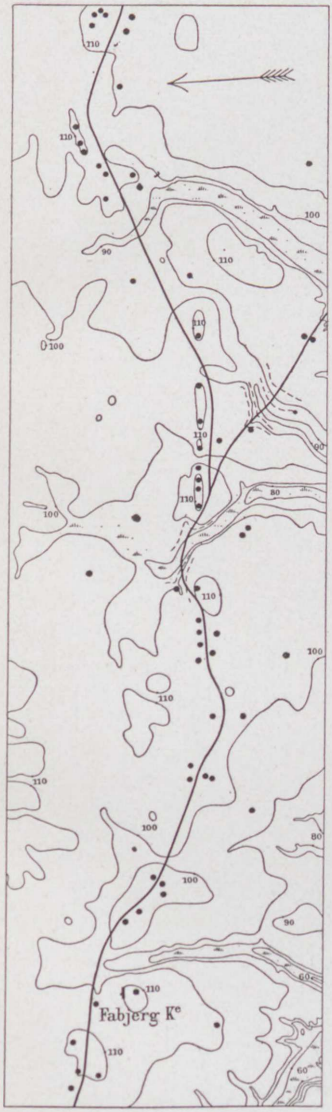

Fig. 1. Fabjerg.

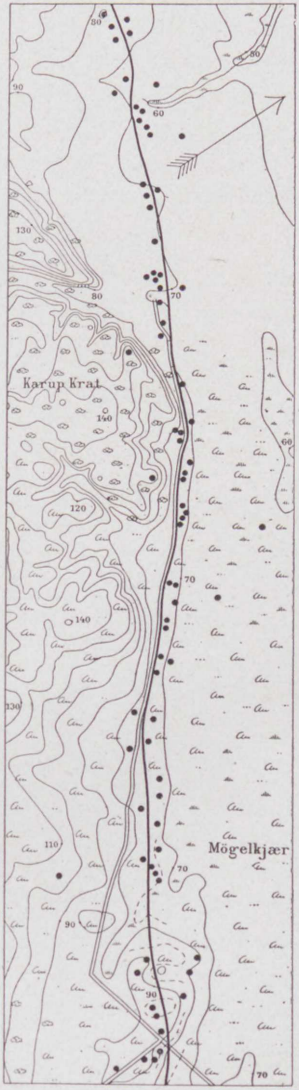

Fig. 3. Møgelkjær.

Billeder til: »Fra Oldtiden«.

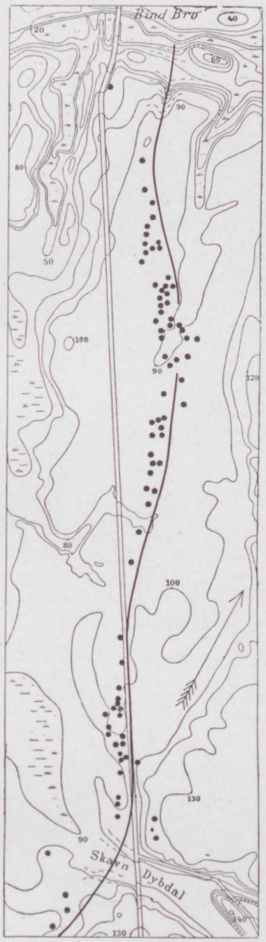

Fig. 5. Rind.

Fig. 4. Havredal.

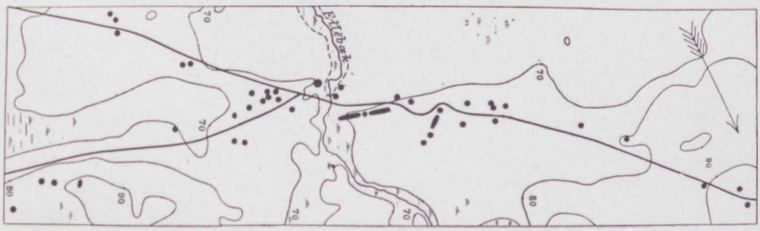

Fig. 2. Ellebæk.

Det skyldes Oldskriftsselskabet, at Billeder af Færdselsvejene kan aftrykkes her.

den uvedkommende Spørgsmaal og Fænomener ude fra hinanden, saa maa der et kyndigt Øje og en øvet Haand til at lede Arbejdet; det gaar ikke an at grave en Høj ud efter de samme Regler, som man graver ned i en Mergelgrav — tage Bænk efter Bænk og samle op, hvad man maatte finde af Oldsager. — Og selv om man faar en Gravhøj afdækket, som den maa og bør afdækkes, hvis Undersøgelsen skal være til Nytte og Oplysning og give videnskabeligt Udbytte, saa maa man kunne forklare sig, hvad det er, man ser, ellers er man stillet som den, der blader i en Bog, der er skreven i et Sprog, som man ikke kan læse.

Hvor store Værdier og hvormange Høje, der videnskabelig set er gaaet tabt ved ukyndig og uforstandig Gravning, kan ikke udregnes, vanskeligt kan der drages et Skøn over det; men vil man tage de Værdier, der er fremdragne ved Nationalmuseets Undersøgelser og anlægge dem og de Gravhøje, som Museet har undersøgt, som Maalestok paa de Tusinder, der er gravet ned af ukyndige, saa maa det være aldeles svimlende Værdier, der arkæologisk set er gaaet tabt i dette Land; — det har vi ikke Raad til! fædrelandssindede Mænd tør i det hele taget ikke lade nogen Værdi gaa tabt, som paa videnskabelig Vis kan træde i Oplysningens Tjeneste — kan komme Folk og Land til gode.

Lad os derfor haabe, at det maa blive en Regel, at den, der beslutter sig til at lade et Oldtidsmindesmærke undersøge, henvender sig til Nationalmuseet, saa vil det kunne paaregnes, at Arbejdet vil blive ledet og udført af en af Museets Mænd eller i alt Fald af en kyndig Mand, som Museet udpeger, og Resultatet vil blive en metodisk Undersøgelse uden Udgift for Ejeren, hvor Danefæ betales efter Loven, og hvor det videnskabelige

Udbytte er sikret. — Det er dette, man i en oplyst Tid skulde naa til, hvad Udgravninger angaar.

Men Udgravning, Undersøgelse, Sløjfning af vore Oldtidsminder er ikke og kan ikke være Maalet, og derfor vil en Opfordring til Nationalmuseet om at lægge Haand paa et velbevaret Mindesmærke, som er skikket til Fredlysning, være forgæves. — Fredlysning er Nr. 1, og Undersøgelse kommer først i anden Række, og hvor det første ikke er muligt, udtaltes der af Direktøren, Dr. phil. Müller for mange Aar siden ved et Møde i Aarhus; — og denne Idé er siden bleven holdt saa højt, at Fredlysning af vore Oldtidsmindesmærker er bleven et stort og talende Bevis paa Fædrelandssind og Offervillighed hos de jordejende Mænd i Danmark, fra den største Jorddrot til den mindste Husmand; thi dem har vi at takke for, at flere Tusinde Fortidsminder ligger værnede for alle kommende Tider.

Arbejdet begyndte for 100 Aar siden, men det havde ingen Art; nogle særlig mærkelige Monumenter tog Staten under Enevælden i sin Haand; derefter fulgte en stor Del Godsejere, som fredlyste paa Hovedgaardene; men Betydning i stor Stil fik det først, da de Tusinder af smaa Jordejere, Gaardmænd, Boelsmænd og Husmænd bragte deres Skærv til Løsning af den fælles store Opgave.

I de sidste 16 Aar, indtil Udgangen af Aaret 1906, er der fredlyst 3243 Mindesmærker fra Oldtiden — med de i tidligere Tid ialt 4665, foruden hvad der ligger paa Statens Jorder.

De, der endnu betænker sig, vil følge efter eller og deres Sønner, ledede af det mægtige Eksempel, som alt er givet. Hver Egn maa bevare sine Minder, de hører til den Jord, man er opdraget paa eller har sat Bo paa og har faaet kær, — en Fædrenearv er det, som ikke maa lægges øde.

Men det skal erkendes, at det er et Offer, som bringes for kommende Tider og Slægter til Landets og Folkets Ære og Gavn. — Vi spørger ikke om, hvem der bringer det største Offer, enten f. Eks. Hedeselskabets højtskattede tidligere Formand, den gamle Kammerherre, som har fredlyst 26 velbevarede Oldtidsminder paa Tjele Gods, eller Husmanden med sin eneste Høj paa den magre Hedelod; men naar de lader Stenen med Fredningsmærket, F M, (Fredlyst Mindesmærke) sætte paa Højene, saa kræver denne Handling baade Respekt og Tak.

Men det bedste og tillige mærkeligste ved hele denne Sag er dog dette, at Opgaven hovedsagelig er løst ad Frivillighedens Vej. — Før Tiden omkring 1892 havde Fredlysningen kun forholdsvis ringe Fremgang; Opgaven viste sig nærmest uløselig i det store og hele, Interesse i videre Omfang fremkaldte den ikke, og Midler til at gennemføre den med savnedes. — Men saa blev det rent og klart, aabent og ærligt og uden Skygge af Omsvøb udtalt, at der ikke kan købslaaes om Fædrenes Gravhøje, det er ikke en Markedsvare, der tinges og pruttes om eller tjenes Penge paa; men det er Arvegods, som selv sildige Slægter vil gøre Krav paa, og den jordejende Mand maa forberede sig paa, at indfri dette Krav. — Den Tale blev forstaaet, den skabte Interesse, der bredte sig et nyt og rigere Syn paa Sagen, man glædede sig ved Mindesmærket, hvor det endnu laa ubeskadiget paa Marken, Fredlysningen tog Fart, og Resultatet blev, som alt anført, en Fredning af over 3200 velbevarede Mindesmærker, — det blev en Folkesag, der bunder dybt i Fædrelandsfølelsen; og hvad der frivillig er fredet, vil ogsaa fremtidig blive værnet.

Maatte vi saa til Slutning minde Hedeselskabets Medlemmer og Venner om, hvad Dalgas skrev i Selskabets Tidsskrift, Nr. 9-1889 om denne Sag. — Efter at have

gjort Rede for de arkæologiske Forhold i en Række Plantager, slutter han med følgende indtrængende Linier:

»Hedeegnene have i Oldtiden, ja langt ind i Middelalderen været skovbevoxede og bebyggede; Jagt, Fiskeri, Kvægdrift og tildels Agerbrug fandt der Sted; og de ovennævnte mange Kæmpehøje ere Mindesmærker om vore Forfædres Væsen og Virken i disse Egne. Saa kom fra Valdemarernes Tid og indtil Midten af vort Aarhundrede det indre Jyllands sørgelige Forfalds-Periode, hvor alt visnede undtagen disse mange Kæmpehøje, som stadigt, skøndt længe forgjæves, talte om den gode gamle Tid, da der var Liv i Egnen. Nu er Livet atter stærkt ifærd med at røre sig, ikke i Retning af Jagt, Fiskeri og Krigsbedrifter, men i Retning af alvorligt Arbejde for at gøre os Jorden underdanig. Lad os nu ved Siden af dette haarde, daglige Arbejde stadigt holde hine stolte Oltidsmindesmærker højt i Ære, som et meget talende og vækkende Led i Hedeegnens mærkelige Historie.«

Gennem Tiderne.

Af Dr. Villads Christensen.

Den Bakkeknude, over hvilken Viborg Domkirke nu løfter sine Stentaarne, har alt fra de ældste Tider været det Maal, som mange Veje stilede imod. De første Hjulspor, som Oldtidens klodsede Køretøjer trak gennem Midtjylland, pegede mod Viborg. Alle de Færdselsveje, som sidenhen gennemkrydsede Halvøen — Hærveje, Kirkeveje, Kvægdriftsveje —, satte hinanden Stævne der. I vore Dage straaler de blanke Skinneveje ud fra Viborg i alle Retninger.

Thi hin Bakkeknude bag de to Viborgsøer var et Samlingspunkt for hele Jylland, og didhen havde alle Jyder Ærinde. Paa *Vi-bjerg* (det hellige Bjerg) var i den hedenske Tid Hovedofferstedet for Nørrejylland; paa *Danerygen*, den store Kongesten uden for Viborg, blev Kongerne hyldede; her fik senere Landstinget sit Sæde, og her afholdtes under de store Forsamlinger og i Ly af Stedets Hellighed stærkt besøgte Markeder. Viborg var allerede en betydelig Stad paa Harald Blaatands Tid, da det fortælles i Sagaerne, at en Islænder, som opholdt sig her for Handelens Skyld, blev omvendt til Kristendommen.

Jyllands alleregentligste Midtpunkt maa dog snarest søges et Par Mil sydvest for Viborg. Sydlig i Resen Sogn falder den lille Høgild Bæk ud i Karup Aa, og om denne siges i »Danske Atlas« fra 1768: »Just paa det Sted, hvor Bækken løber i Aaen, staar midt i Bækken en Sten,

paa hvilken man kan trine over Bækken. Samme er en Skelsten, og paa den kan man staa og kaste med en Sten i tre Stifter: Viborg, Aarhus og Ribe; tre Sysseler: Løversyssel, Harsyssel og Omersyssel; tre Amter: Silkeborg, Lundenæs og Hald; tre Herreder: Lysgaard, Ginding og Fjends; tre Sogne: Karup, Haderup og Resen; tre Bymarker: Karup, Hessellund og Høgild.«

Denne Sten er nu forsvunden. Var det mon ikke Umagen værd igen at henlægge en fredlyst Sten, »Jyllands Hjerte«, her paa dette fra gammel Tid mærkværdige Sted!

Ved Høgild Bæk og Karup Aa er vi ude paa den egentlige Alhede. Karup Fladens Lyngørken breder sig milevidt, uendelig som Havet, — ved dens Navn løfter Minderne sig over Sletten som en Fugleflok, der rejses. Vor Frue i Karup! Per Smed og Asser Bonde! Aakjærs stemningsfulde Digtning, der er født paa Bredderne af Karup Aa!

»Der gaar en Aa i min Faders Eng,
den kan jeg ingensinde glemme.«

Tusinder af Oldtidsminder er spredte over Egnen, baade Stenalderens prægtige Dysser, hvis vældige Sten dog kun altfor ofte har fristet en nøjeregnende Efterslægt, og den senere Tids kuplede Gravhøje. Mangen Gang ligger de saa tæt i Række, at Landskabet faar Præg af en Oldtidskirkegaard. De vidner om, at Bebyggelsen engang har været tæt og kraftig i de nu saa øde Egne. Det var dengang, da Midtjylland var klædt af de store Skove, om hvilke nu kun talrige Stednavne og det sparsomme Egepurl bærer Vidne, og da de Marker dyrkedes, hvis Indhegninger og Agerrene endnu kan spores under Lyngen. Da var det ogsaa, at Oldtidsfolket anlagde de vidtstrakte Forskansninger, der endnu som lange, lave Jordvolde strækker sig over Heden. Eftertiden har med

Urette knyttet Dronning Margrethes Navn til flere af dem. Gennem alle Hedesognene Vest for Viborg: Kobberup, Gammelstrup, Smollerup, Mønsted, Davbjerg, Vrov og Fly strækker sig en Dronning Margrethes Vold eller Dronning Margrethes Skanse. Langt mod Syd, i Øster Nykirke Sogn, findes ligeledes en gammel Margrethevold, i Ikast Sogn ligger Fandens Dige og paa Grathehede Bækmarksdiget eller Kongsnapsdiget — alle sammen Forskansninger fra Oldtiden eller den tidlige Middelalder, bestemte til at dække Overgangene over Vandløb, eller spærre Hærvejene gennem Jylland op mod Viborg. Talrige Kampe er derfor udkæmpede i disse Egne, sikkert mange flere end de enkelte, som vi fra den historiske Tid har Optegnelser om. Under Borgerkrigen 1132 kastede Erik Emune sig over Asmild Kloster, hvor Biskop Eskil af Viborg blev dræbt foran Højalteret. Og samme Aar stod et Slag ved Rønbjerg, Sydvest for Skive. En Snes Aar senere bølgede atter Kampen frem og tilbage omkring Viborg — det var i den Borgerkrig, som uløseligt knyttede *Svend Grathes* Navn til disse Egne. Borgerne i Viborg holdt med Svend, og ved deres Hjælp sejrede han over sin Medbejler Knud, først i et Slag lige uden for Byen, derpaa i Slaget ved *Gedbæk,* et Par Mil Syd for Viborg. Men da han efter Knuds Død havde faaet en farligere Modstander i den unge Kong Valdemar, kom det afgørende *Slag paa Grathe Hede* Sct. Sørens Dag den 23. Oktober 1157. Svends Hær blev slaaet, og han selv søgte, tilfods og udmattet af Kampen, at undkomme fra Slagmarken. Men han blev genkendt af nogle Bønder, som kom til, og en af dem kløvede hans Hoved med en Økse.

Svend *Grathe,* som han senere er bleven kaldet, blev begravet paa Heden, hvor han var dræbt, og et Kapel blev oprejst over hans Grav. Det blev nedbrudt efter

Reformationen, men Fundamenterne af det har været kendelige lige til vore Dage. I 1892 blev Tomten undersøgt, og man fandt da Skelettet af en høj, yngre Mand, hvis Hovedskal var kløvet af et kraftigt Hug. En smuk Mindesten betegner nu Gravkapellets Plads.

Efter Slaget paa Grathehede fulgte Valdemarernes lykkelige Tid; men knap Hundrede Aar var gaaet, før Landet atter »stod i Vaade«. Fyrstesønner reves igen om Danmark, Rigets fornemste Mænd stod mod hinanden med Vaaben i Haand, og atter maatte en Konge lade sit Liv paa Heden.

Sent paa Efteraaret 1286 var *Erik Glipping* paa Jagt i Egnene Vest for Viborg. Endnu den Gang har vel de store Skove strakt sig helt herop, selv om det egentlige Jagtdistrikt laa længere mod Syd. I Grønbæk ses endnu Resterne af en middelalderlig Bygning, der kaldes »Erik Glippings Jagthus«, andre kongelige Jagthuse fandtes i Ry ved Himmelbjerget og ved Søndervissing Præstegaard, men et saadant nævnes ikke i *Finderup*, hvor Kongen hin 22. November, Sct. Cæcilie Nat, søgte Ly og Leje. Her blev han overfaldet og dræbt af en Flok af Landets Stormænd:

De ginge dennem i Laden ind,
som Vokskærter stode og brunde;
de ledte op den unge Konning,
saa usæl de hannem funde.

De stunge hannem ind ad Skulder,
og det stod af hans Hals;
det vil jeg for Sanden sige,
det var alt gjort med Fals.

De stunge hannem gennem Hærde,
stod ud af venstre Side:
»Nu have vi den Gerning gjort,
al Danmark bær for Kvide.«

Billede til: »Gennem Tiderne«.

Th. Lundby.

Højrække i Frederiks og Lysgaard Sogne.

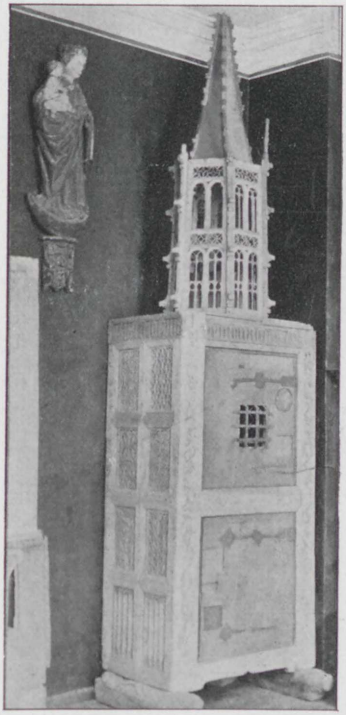

Monstrans Skrin fra Karup Kirke
med Indskrift: Hil være Kristi sande Legeme, født af Jomfru Maria.

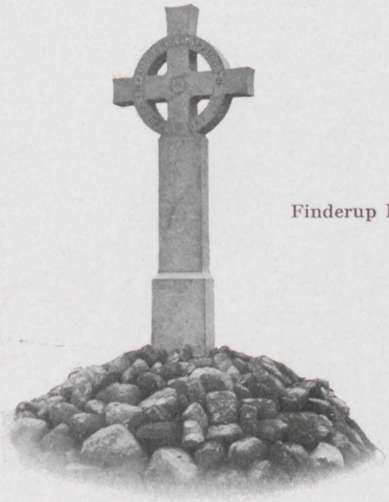

Finderup Korset.

Mindestenen paa Grathe Hede.

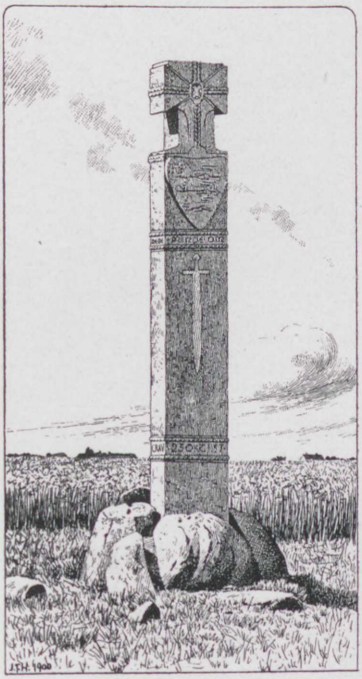

Hedeskur.

Taterfamilie.

Ligesom paa Grathe Hede blev der ogsaa i Finderup opført et Bodskapel paa det Sted, hvor Kongen var dræbt. Det blev nedbrudt 1552, og dets Tomt betegnes nu ved et smukt Stenkors, en Efterligning af Visbykorset paa Gulland.

Kongemordet bragte ingen Fred. Mørkere og mørkere blev det i Danmark, og et halvt Hundrede Aar efter Bloddaaden i Finderup var Landet saa nær sin Undergang, som det nogentid har været. Da raadede Tysken i Danmark. Erik Glippings Sønnesøn, Prins Otto, gjorde i 1334 et Forsøg paa at vinde sit Fædrenerige tilbage. Paa *Taphede*, Øst for Viborg, mødte han selve den frygtede Grev Gert; men hans uøvede Almuehær bukkede under for de krigsvante Holstenere, og Prinsen selv blev Grevens Fange.

Nogle Aar senere hærgedes Landet af *den sorte Død*. Sagnet siger, at det var denne frygtelige Pest, som gav Midtjylland sit forandrede Udseende, — da Befolkningen bortdøde, og Byerne stod mennesketomme, tog Hederne Overhaand, de dyrkede Marker sprang i Lyng, og kun Vejspor og Agerrene vidner nu paa de sorte Flader om fordums Kultur. Vi véd dog kun lidet derom. Men sikkert er det, at der i Middelalderen fandtes en Mængde Kirker ude i de senere Hedesogne, hvor der indtil for faa Aar siden kunde være milevidt mellem Kirkebyerne. I Give Sogn var der, foruden den nuværende, Kirker i Ullerup, i Farre og ved Kirkebjerg; i Tem Sogn fandtes Kirker i Brande, Virklund og Tømmerby; i Ejstrup Sogn paa Kirkebakken ved Krejberg; der var Kirke i Engesvang, i Faldborg, i Ungstrup, i Iglsø, i Grove, foruden Smaakapeller rundt om, som f. Eks. i Kapeldalen ved Hald Sø.

Enkelte af de forsvundne middelalderlige Kirker stod til Reformationen; men andre forsvandt allerede tidligere

og paa et saadant Tidspunkt, at det vel kan have været den sorte Død, som har affolket deres Menigheder. Omtrent paa samme Tid forsvandt de store Skove. Befolkningens Uforstand og de skarpe Vestenvinde hjalp hinanden med at lægge dem øde. Ubekymret huggede man løs i Skovene uden at tænke paa at opelske ny Vækst, — og der brugtes netop meget Brænde i Midtjylland. Kulmiler og Teglovne har man haft her som andre Steder; desuden brændte *Kalkovnene* ved Mønsted og Davbjerg allerede fra ældgammel Tid, og de har slugt mange Ege og Bøge. Men især var det dog nok *Jernudsmeltningen* i de Egne, hvor der fandtes Myremalm, som blottede Midtjylland for Skov. Mange Stednavne paa Heden minder endnu om denne længst forglemte Virksomhed. I Sunds Sogn nævnes Malmkærene og Malmvejene, i Kragelund Sogn ligger Malmhøj. Klode Mølle har Navn af de Jernkloder, der udvandtes af Malmen, og Gedhuset, der nu er bleven bekendt som Koloni for Straffefanger, skal oprindelig have heddet Gæthuset, det er Smeltehuset. Den sidste Smeltehytte skal have staaet ved Tovsvig i Arnborg Sogn, og endnu paa Frederik II.s Tid svaredes en Afgift i Jernkloder af Gaarden Ildskov i Sunds.

Saaledes svandt da Skovene, og de dyrkede Marker trak sig tilbage. Hvad Øksen havde levnet, blev skovet af Vestenvinden; barsk fo'r Havgusen hen over det flade, aabne Land, Alen skorpede sig om Planterødderne, baade oppe og nede blev Livsvilkaarene for haarde for Korn og Græs. Men de sorte Pletter bredte sig, og Heden fik Magt. Lyngen gik paa Erobringstog ind over Bøndernes magre Marker, Ulve og Ræve hadede deres Faar og Lam; hver Landeulykke, som satte Befolkningen i Knæ, betød en ny Gevinst for Lyngens Herredømme.

Aarhundreder igennem betragtedes det som en Forbandelse at skulle rejse gennem Heden. Levnedsmidler

og Telte maatte føres med, thi der kunde være 2—3 Mil fra den ene Hytte til den anden. Tatere og Kæltringfolk huserede derude, saaledes den berygtede *Lange Margrethe*, der med Sønner og Dattermænd gennemkrydsede Egnen mellem Viborg, Herning og Ringkøbing, indtil hun i 1792 blev dømt paa Livstid ind i Viborg Tugthus. Endnu gaar det Mundheld i disse Egne: »Vi skal leve af de vejfarende«, sagde Røveren i Seibæk til Kromanden i Hagebro.

Reformvennerne i 18. Aarh. søgte at tage Kampen op mod den fremtrængende Lyng, og mange Tilløb blev gjorte til at faa Heden under Kultur. Mergling og Engvanding, Plantning og Kolonisation — alt blev forsøgt allerede den Gang; men Heden var den stærkeste, og alle Bestræbelser blev kun til Nederlag og spildte Penge. Det mest storstilede og derfor ogsaa det kostbareste Eksperiment var Indkaldelsen af 1000 tyske Kolonister i 1759. De blev bosatte i nybyggede Kolonibyer paa Karup Fladen, og Frederiks Kirke blev opført, hvor der holdtes Gudstjeneste for dem paa tysk. Men Kaarene var for haarde for dem. Allerede faa Aar efter begyndte de igen at forlade de umilde Egne, nogle vendte tilbage til Tyskland, andre gik til Rusland, en Del af dem flyttedes ned til Randbøl Hede. 49 Familier blev tilbage, og deres Efterkommere bor endnu i de oprindelige Kolonibyer Frederikshede og Frederikshøj. — Lidt senere begyndte Regeringen at prøve sig frem med Beplantninger paa Heden. Stendals Plantage i Frederiks Sogn blev anlagt 1790, Kompedals Plantage i Torning Sogn Aaret efter. Men ogsaa dette Forsøg var temmelig mislykket. Man kendte endnu ikke de særlige Træsorter, som skulde benyttes, og den almindelige Fyr, som man først begyndte med, vilde ikke trives. Mergling var allerede saa smaat begyndt, — den første Mergel i Jylland blev i

1746 fundet ved Kvindevad i Sinding Sogn. Og kort efter 1800 havde Jens Stoulund i Karup indrettet det første Engvandingsanlæg ved Karup Aa.

Men intet af alt dette havde i nogen nævneværdig Grad formaaet at ændre Hedens Karakter. Paa den Tid, da *Steen Blicher* gennemstrejfede Alheden med Bøsse og Hund, var den endnu, som den i Aarhundreder havde været, — Danmarks Ørkenland, den frie Tumleplads for Himlens Fugle og Markens vilde Dyr. Natmandsfolket havde endnu sit Tilhold derude, Faarehyrden gik med Strikkestrømpen bag efter sin Flok, i »Bindestuen« lød endnu de gamle Viser og Fortællinger fra længst forsvundne Dage. Blicher og Heden — de to fandt hinanden, mens det endnu var Tid, og af dette Møde udsprang nogle af de skønneste Skildringer, vort Sprog ejer. Siden den Tid er Navnene paa de fattige Hedebyer, Skræ og Katballe, Lysgaard og Torning, kendte af enhver, der elsker dansk Literatur.

Da Blicher lukkede sine Øjne i 1848, var Hedens Saga digtet, dens Mindesmærke rejst. Om end den jydske Hede nu forsvandt, den vil dog leve uforglemmelig i Blichers Digtning. Og Heden *skulde* forsvinde. Nu var Tiden inde, da man kunde magte den store Opgave, som tidligere Slægter havde forløftet sig paa. Derfor bliver det næste store Navn, vi træffer paa den jydske Hede, Navnet *Dalgas.*

Vort Nederlag i 1864 og Tabet af Sønderjylland var den alvorsfulde Baggrund, paa hvilken *Hedeselskabet* blev dannet. Nu havde vi ikke længer Raad til at lade en Tomme dansk Jord ligge unyttet hen, — i den Kamp, som nu blev begyndt, *skulde* der sejres. Dalgas og hans Fæller stod ogsaa helt anderledes rustede til Kampen mod Lyngen end de velmenende Reformvenner paa Frederik V.s Tid. Videnskabens og Teknikens store Frem-

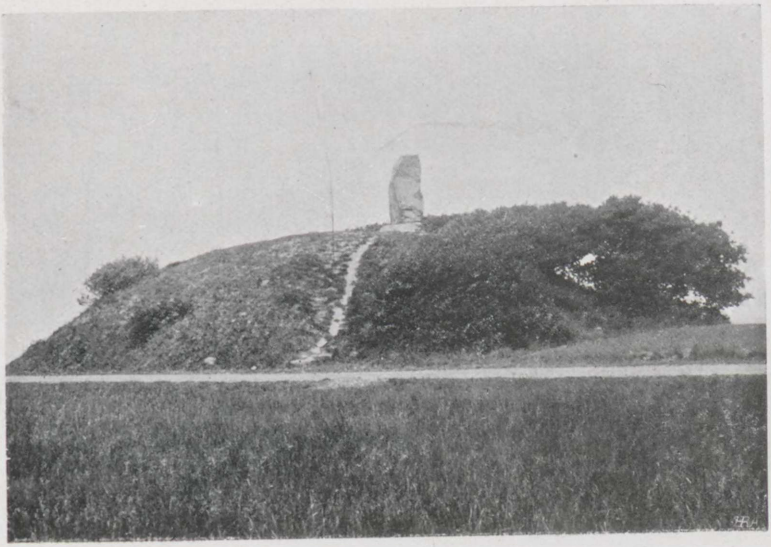

Stenen paa Lyshøj.

skridt stod til deres Tjeneste, og snart viste det sig, at overfor et fast besluttet og vel gennemtænkt Angreb kunde Heden ikke holde Stand. Hvor Mads Lillelund i 1746 møjsommelig havde hentet de første Spande Mergel op til Jordens Overflade, løber nu Mergelbaner af flere Mils Længde hen over Heden. Jens Stoulunds Engvandingsforsøg har affødt de beundringsværdige Kanalarbejder langs Skern Aa, Karup Aa og andre Vandløb. Men navnlig har Hedebeplantningen virket til at forandre Midtjyllands Udseende. Nu har man lært, hvilke Træer der skal plantes, nu forstaar man at bryde Vestenvindens Magt, — nu grønnes Træerne paa den jyske Hede. Beplantningerne dækker allerede Kvadratmile Land derude, snart er det ikke længer som Plantager at se, men som Skove. Heden kan endnu en Gang blive, som den var før den sorte Død.

En Maalestok for, hvorledes Livet igen er vaagnet paa Heden, har vi i den Mængde af nye Kirker, der i de sidste Aar er bygget i de tidligere saa vidtstrakte Hedesogne. Lige siden Middelalderens Dage har der ikke været Trang til flere, — den tyske Frederiks Kirke var den eneste nye, der kom til. Men nu bygges den ene Kirke efter den anden i Hedeegnene, ofte just paa de Tomter og Kirkegaarde, der har ligget i Lyng og Vildnis siden den sorte Døds Tid. Den for tidlig afdøde viborgske Arkitekt Cl. Wiinholt har bygget de fleste af dem: i Simmelkær, Ildskov, Isenvad, Skibild, Skærlund og Iglsø staar nu nye Kirker efter Wiinholts Tegninger. Andre Arkitekter har bygget Kirkerne i Brande, Engesvang, Grove, Christianshede og flere andre Hedebyer.

Dog, om det Liv, der nu vaagner paa Heden, alt som Træerne rykker frem, eller den golde Jord tvinges til paany at give Afgrøde, vil andre fortælle i dette Skrift. Vi har kun villet kaste Blikket tilbage gennem Tiderne

og for et Øjeblik give os Minderne i Vold. Der er god Grund for den nulevende Slægt til at mindes den jyske Hede, som den var i vore Fædres Tid. Thi vi staar jo nu ved Begyndelsen til et nyt stort Afsnit af Hedens Historie — den Tid, da flittige Hænder og kloge Hjerner helt skal lægge de golde Flader ind under Menneskets Magt, og da den grønne Farve skal afløse den sorte, der i saa mange Hundrede Aar har givet Midtjylland sit Præg.

Sæd og Skik
for et Par Menneskealdere siden.

Af Evald Tang Kristensen.

Den store jydske Hede strakte sig forhen mod Nord næsten op til *Skive* og mod Syd næsten helt ned til *Kongeaaen*. Den var hist og her opdyrket, og der fandtes ret frugtbare Strækninger, men der var dog som Oaser i det store lyngklædte Land. Naar jeg her vil skildre Hedebondens Liv i vore Bedsteforældres Tid, vil jeg dog paa Forhaand sige, at da Hedebonden ved den Tid levede saa yderst afsondret fra Omverdenen, saa var alt og paa alle Omraader ligefrem stillestaaende, og hvad der da passer for Aar 1800, kan ligesaa godt passe for Aar 1700 og længere tilbage, væsentlig Forandring foregik der ikke i et hundrede Aar eller to.

1. *Boligerne.*

Som Følge af, at man i Nærheden havde fuldstændig Mangel paa Bygningstømmer, maatte der spares meget paa dette, og det øvrige Materiale skulde saa vidt mulig tages fra selve Egnen. Men til Overdelen skulde der dog skaffes Træ, og dette blev da med megen Besvær hentet enten i *Randers* eller i *Horsens*, de to eneste Byer, hvor der den Gang var Tømmerlagere. De gamle Veje fra Heden østerpaa peger afgjort særlig i disse to Retninger. Gamle Folk kan endnu fortælle om deres Forældres Rejser ud efter Træ, og hvordan de overnattede undervejs, samt om, hvordan Træhandlere østerfra drog ud til Markeder i Holstebro, Gjelleruplund og Vorbasse med

Hjul, Træsko o. s. v. Meget sjældent forekom Aashuse, jeg har kun set dem i *Fjends* Herred og i Herning-Egnen. Ydervæggene var tit af stampet Ler med iblandet hakket Lyng, nemlig hvor godt Ler kunde faaes, og de var meget tykke, men ogsaa meget stærke. Skorstenene var ligeledes af stampet Ler og kunde være saa faste, at de næsten ikke var til at brække ned, naar de var sat godt op og godt forsynede med nedslaaede Egepløkker. For at afværge Regns og Frosts uheldige Indflydelse paa Ydervæggene brugte man udvendig at stable Hedetørv op mod Murene i Vindueshøjde. Dette lunede ogsaa betydelig paa stensatte Vægge. En hel Del Smaahytters Vægge var ogsaa opført alene af Græstørv, Søjhuse, kaldtes de, og oven paa disse Mure var lagt noget Pindeværk til Tag, beklædt med lange Græstørv. Men kun de fattigste maatte nøjes med saadanne Beboelser, som de selv opførte.

Gulvene i Stuerne var altid af stampet Ler, og dette var ved dagligt Slid og ved den megen Fugt tit meget ujævnt. Særlig galt var det lige inden for Døren til Stuen. Lofterne var tit kun lavet af Rafter, som laa paa Bjælkerne, og der oven paa igjen laa Græstørv. At saadanne Lofter var aldeles ubrugelige at gjemme Korn eller andre Ting paa, kan sige sig selv. Kornet blev saa gjemt i Løbe og Kurve, men var der tit meget udsat for at blive fordærvet i Vinterens Løb.

De brændte Mursten, som fandtes i Gaarde og Huse, havde vedkommende selv strøget og brændt i selvlavede Teglovne. Ildebrændselet dertil var ikke vanskeligt at faa, da Hederne næsten altid er rige paa godt Ildebrændsel i Form af Klyne.

Skorstenen naaede tit ikke længere op end til et lille Stykke ovenfor Bjælkerne, og Røgen maatte selv finde Vej ud af Lyren i Husets Tag. Overtømmeret var da

altid meget sodet, men og som Følge deraf mindre brandfarligt. I alle Stuehuse var Indgangsdøren paa søndre Side. Denne var i Smaahusene lige ved Husets østre Gavl, og der var kun én Stue. Bag Forstuen var saa et lille Spisekammer med Dør derind fra Stuen. Naar man traadte ind i selve Stuen, saa man paa den modsatte Væg en Pottekakkelovn eller muret Kakkelovn og paa hver sin Side af den en Dør, den ene ind til et lille Kammer, den anden ud til Kjøkkenet. Men hvor Kammeret ikke fandtes, der var altsaa kun Kjøkkendøren og saa en Seng. I Gaardene var der Storstue paa den anden Side af Gangen, og den var et større Rum, men uden Kakkelovn og uden Møbler, kun et Klædeskab eller en Dragkiste, og i et Hjørne laa gjærne en Dynge hvidt Strøsand, maaske der ogsaa kunde findes en Gjæsteseng. Men den fattige Hedebo havde ellers ikke godt ved at tage imod fremmede, da han kun havde de allernødvendigste Sengklæder. I Smaahusene maatte man i paakommende Tilfælde rede op paa Gulvet, helst ved Kakkelovnen, da det øvrige Gulv gjærne var fugtigt og overspyttet, og saa var der en hæslig Træk fra de utætte Dørtræer.

Stuen havde langs med Vinduerne en Bænk, uden for denne et umalet Bord og dernæst paa dets anden Side en Skammel. Det øvrige Bohave var en Dragkiste og en Tablet over Kakkelovnen med en Smule Stentøj, samt et Par Stole med Halmsæder. I Kammeret var der foruden Sengen kun en lille Kakkelovn og et Hjørne- eller Hængeskab, samt mellem Seng og Kakkelovn en Pald af Ler, hvor gamle Bedstefader gjærne sad. Dernæst var der maaske en Krogstol. Hvor der i Gaardene skulde være flere Senge, fandtes disse i Stuen og med Døre for til at lukke om Dagen.

Kjøkkenet var i de samme to Fag som Kammeret, men vendte mod Nord, og det var næsten det uhyggeligste Sted i hele Huset. Dels var det meget koldt for Husmoderen at færdes i, da der var stor aaben Skorsten, og Kjøkkendøren (Nørredøren) var utæt, samt ved Siden af forsynet med Hønehul, som Hønsene skulde færdes ud og ind ad, dels brugte de mindre Børn altid Kjøkkenet til deres naturlige Forretninger. Gulvet var stenpikket, og Tørveaske og Lyngbrum flød over det hele. Hver Aften fyldtes Tørvebingen med Hedetørv fra Tørvestakken. I Kjøkkenet var ogsaa en lille Hønserane, som Hønsene sad paa om Natten, men om Dagen færdedes de baade ude og inde, og mange Steder har jeg set Hønsevrøvle i Hovedenden af Sengen, naar denne fandtes i Stuen. I Skorstenen fandtes Arnestenen og et Fyrhul, og bag ved dette Lødgryden, der lugtede slemt, da den altid indeholdt gammel Urin, men ovenover var Sodstangen og maaske en Kjelske til at hænge Gryder paa. Her var ogsaa Kakkelovnsmundingen, som blev stoppet med en stor Tørv, naar der var blevet fyret godt i den, for at holde paa Varmen. Bag ved Kjøkkenet kunde der være et lille Bryggers med en Askegrav, hvor Asken hældtes ud og gjemtes, til Graven blev fuld. Den blev da tømt, hvilket just ikke gav megen Vellugt i Huset, da de større Børn daglig benyttede samme Grav. Saadanne Grave har i Gaardene endog været brugt i min Tid og været meget almindelige. Ind ved Bryggerset kunde ogsaa være et lille Rum til Klyne. Tørvestakken fandtes ufejlbarlig vesten for Huset. Murede eller stensatte Brønde fandtes der saa godt som ingen af paa Heden, men blot gravede Vandhuller, og at Vandet i dem var daarligt, siger sig selv, det kunde i Farve have betænkelig Lighed med tynd Kaffe. Vandstanden i Jorden er som Regel meget højt oppe, saa at et saadant Hul

den meste Tid af Aaret kunde holde Vand, men ellers var Gaarde og Huse med Øje for Vandets Nødvendighed i Regelen blevne byggede i Nærheden af Aa- eller Bækløb eller ved Lavninger i Jordsmonnet.

Der er paa den jydske Hede slet ingen Landsbyer i Lighed med dem, der findes i Østjylland. Der er nok Samlinger af Huse og Gaarde, og der er ogsaa mange Stednavne, der ender paa -by, men alting ligger dog meget spredt, enhver har ønsket at bo for sig selv og paa sin egen Lod. En god Type paa en Hede-Landsby findes i Gjellerup By i Gjellerup Sogn. Alle Huse og Gaarde ligger i en lang Række langs med en Vej. Den vestligste Gaard hedder naturligvis Vestergaard, og den østligste Østergaard, og saa nær som én ligger de alle nord for Vejen.

Udhusene var yderst tarveligt indrettede. Der var ikke saa faa Tvillinggaarde, og det midterste Hus var da fælles for begge Gaarde.

2. *Det daglige Arbejde.*

En Arbejdsdag i Sommertiden var meget lang, da den allerede begyndte Klokken 3-4 om Morgenen. Manden rejste sig fra sit Leje og tog allerførst sin Lue paa, dernæst et Par Bukser og gik saa i Lag med at kalde paa Folkene. Konen, iklædt Underskjørt og Nattrøje, begyndte paa Morgensyslen med at gjøre Ild paa og faa lavet Davre, dernæst med at malke. Den kogte Mælk blev hældt paa Grødlevningerne fra Aftenen før, og saa blev der kaldt til Davre. Alle kom i en Fart og sad paa deres bestemte Pladser, Manden for Bordenden og Karl og Dreng paa Bænken under Vinduerne, men Kone og Pige staaende omme ved den anden Side af Bordet. Der blev nogle ordentlige Kjøreveje fra Fad til Munde, men de jævnedes til sidst med Trøjeærmet, og

saa blev Skeerne tørrede med Hænder og Ærmer og satte op ved Bjælken i Træspolen med Aabninger til dem eller i en Læderrem. Nu gik enhver til sin Gjerning. Ved Middagstid, naar Maden var sat til Livs, smed man sig en kort Stund i Sengen, der var i samme Tilstand, som da man forlod den, det havde jo ingen Nytte været til at rede den om Formiddagen, da den skulde »trimles ned« alligevel. Stuen blev i Regelen heller ikke fejet uden en Gang imellem, og kun om Søndagen fik man Hænder og Ansigt vasket nogenlunde, Haandklæder brugtes ikke, Mandfolkene tørrede sig paa Vesteryggen, om den blev vaad deraf, kunde den jo tørres igjen paa Kroppen. Kvindfolkene brugte Forklæderne. Heller ikke Kniv og Gaffel brugtes, man tog Sulet med Fingrene og bed deraf. Om Aftenen skyndte man sig, saa snart Grøden var spist, med at komme i Seng. Manden satte Skaadet for Døren, klædte sig af og lagde sig inde ved Væggen i den fælles Ægteseng med Ordet: »Nu i Jøsse Navn!« og sov et Øjeblik efter trygt paa sit haarde Leje.

Hedebondens Liv var baade Sommer og Vinter kun Slæb og Slid, men det var han vant til fra Barnsben af, og han tabte ikke Modet for det, han vidste, at han skulde arbejde. Da jeg en Gang spurgte en Mand, der havde en lille Gaard, om han kunde holde det gaaende, svarede han: »Jo, naar vi hænger godt i, men vi skal leve tarveligt«. Endnu tarveligere maa de have levet for hundrede Aar siden. En Mand sagde en Gang til mig: »Vi har kun tre Ting at skulle bruge Penge til, naar undtages Skatter og Afgifter, og det er til Tjære, til Salt og til Træsko«. Alt andet kunde de undvære eller de avlede det selv. Det var forhen ogsaa fattigt paa Heden. I hele *Hoven* Sogn var der for hundrede Aar siden kun en halv beslaaet Vogn, tre Stuevisere og en Bilægger af Jærn. Naar Manden med den beslaaede Vogn kjørte til

Kjøbstad med Korn, havde han højst tre Tønder paa, mere kunde Vognen ikke bære. Naar Folk skulde pløje, tog de Hjulene af deres Vogne og stilte dem an for Ploven. Harverne var af purrede Egepinde og med Trætænder. Naar Manden tog i Marken for at harve, havde han et Bundt Trætænder med og kunde da slaa en ny Tand i, naar én knækkedes. Alle Gaardens Redskaber var saa vidt mulig af Træ. Der brugtes Trægrebe, og først 1830 kom den første Skovl med Jærnblad til *Kragelund*. Vognhjulene blev om Sommeren smidt i Vand Middag og Aften for ikke at falde fra hinanden. Gamle Folk har ogsaa fortalt, at der var Træstryger paa Plovene. Paa Lygterne var der slaaet et Stykke Skjold af et slagtet Kreatur i Stedet for Glas. Hammelrebene var af Flæg, og Ølene af Siv. Folk havde endog Trægjorde omkring deres Træsko i Stedet for Krammer.

Hedeegnene har altid været Bindestuernes Hjemegn. Unge og gamle samledes om Vinteraftenerne fra mange spredt liggende Steder lige saa fuldt som fra Smaabyerne paa et bestemt aftalt Sted for at spare Lys og Varme og for at ro hinanden under Arbejdet. Men hvor der var smaa Børn var man nødt til at blive hjemme. Disse Bindestuer gik saa vidt mulig paa Omgang, og de begyndte i November, naar Karle og Piger var flyttede til deres nye Tjenester, naar Kvæget var bundet ind, og naar Børnene havde faaet noget paa Fødderne. Man kortede Tiden ved at fortælle og synge, og mange havde et svært Forraad af Viser og Æventyr, som de havde lært i deres Barndom af Forældrene. En Pige satte Bindestuen og bestemte, hvem der skulde parres (deraf kommer Navnet Gillekrog). Hun fik alt Strikketøj udleveret, lod en Karl holde Bindehoserne, lod to andre holde Armene langs Kanterne af Bordskiven og begyndte saa at snese, imens Garnøglerne opførte deres morsomme

Dands inde paa Bordet. Hundrede Favne kunde være nok til tre Timer. Gillekrogen sad oppe i Bjælken og den bar alt Garnet under Bindingen. Der blev nu en vældig Kappestrid imellem de to, der var parrede sammen, om at blive først færdig. Mandfolkene var i Regelen de mest udholdende Bindere, og naar Mundene og Fingrene havde været i Gang til Midnat, var man træt og gik hver til sit. De unge kunde dog en Gang imellem endnu faa sig en lille Svingom, og den sidste Aften om Foraaret skiltes man efter en lille Lystighed. Ved et givet Tegn skyndte enhver sig afsted, og den allersidste, der slap ud, fik saa en Lysestump smidt i Enden og blev for Spot siden kaldt Brandæjst til stor Morskab for de andre. Endnu i vor Tid har man kunnet se Børn gaa med Garnkrogen fæstet i Vesten eller Kjolen oppe under Skulderen, men Binderiet er nu ikke længere almindeligt.

Belysningen ved Aftenarbejde var saa tarvelig som mulig. Kun sjælden brugtes Tællelys, og de var endda meget tynde, for der var næsten ingen Tælle i de magre Hedefaar, der slagtedes, og de gav kun lidt Lysning; som de der stod og blavrede paa Bordet. Som Regel brugtes smaa Tranlamper, der hængte ned fra Loftet, men de osede stærkt og lyste kun lidt. Vinden havde frit Spillerum ind ad Vinduer, Døre og Loft, og Folkene havde megen Møje med at bjærge sig for Kulde om Vinteren, da den lille Bilægger eller Pottekakkelovn kun gav lidt Varme fra sig. For at spare paa Lys og Tran fandt man da paa at tørre de i Moserne opgravede Fyrretræer og kløve dem i lange Skjælde. Disse Pinde tændtes i den ene Ende, og Børnene skulde skiftes til at holde dem for de arbejdende og tænde ny, naar de gamle var brændt ud. Det var en meget kjedelig Bestilling, og der

krævedes en yderlig Paapassenhed af Børnene. Endnu bruges slige Lysepinde til at tænde Piber ved, og man ser hele Bundter liggende til Tørre ved Kakkelovnen.

3. *Den daglige Føde.*

Nu om Stunder lever Hedebonden meget af Kartofler, og det er ogsaa en god Føde, da de altid er meget velsmagende, naar de er groede paa Hedejord. Men Kartoflerne er ikke meget gamle her til Lands. I 1809 kom de til *Borris* og 1813 til *Assing*, men nogle Aar før til *Alheden*. Før den Tid levede man af Rugen, som avledes paa de magre Agre, og af Boghveden. Naar denne mislykkedes, var det meget knapt med Føden, hvilket forøvrigt ogsaa gjaldt mange andre Egne. En gammel Mand har fortalt mig, at hans Forældre havde det yderlig armt, skjøndt de sad ved en større Gaard. En Gang havde de ikke Brød i Huset i en Maaned og maatte leve af Frø og Underfejning, der maledes paa en Haandkværn og saa lavedes i flade Kager, der bagtes paa Ildklemmen over Ilden og spistes til en Skefuld Kaal, kogt paa Kaalblade og Vand. I mange Smaasteder slagtede man kun en lille Gris til Julen og maatte da tære paa dette Sul hele Aaret rundt. Den var bleven sultfødet, indtil der blev indhøstet, og saa begyndte man at give paa den. Et Par smaa Hedefaar var maaske ogsaa vankede i Saltkarret, men de var ogsaa magre. Der blev da kun smaa Stykker Flæsk eller Kjød ad Gangen til hver af Husets Folk. Øl bryggedes meget paa Pors og havde en særegen ram Smag. Kun sjælden fik man »lavet Mad«, saadan kaldtes Suppe, Kaal og Ærter, men Mælkemad var den daglige Kost, og det kneb dog tit med at faa Mælken til at slaa til. Den sattes efter Malkningen op paa Hylder under Loftet i sorte Lerfade, de saakaldte

Sætter, og en saadan Hylde kaldtes altid Hyldbordet. Den findes mange Steder endnu, men bruges nu blot til at henputte forskjellige Smaating paa. Flødebøtten var ogsaa af Ler og stod paa en Bænk ved Nedre-Bordende. Da Fløden var fuld af Støv, var Smørret, der lavedes, just ikke appetitligt. Af andet Karmon havde man sorte Pander og Kovser, men næsten aldrig Jærngryder, desuden Træfade og Trætallerkener, som altsammen kjøbtes paa Markederne. Svinene stod mange Steder i en Jordhytte ved Husenden, og deres Trug var i Forstuen, hvor de uhindrede kunde gaa til det. Hønsene fik ingen anden Føde end den, de selv kunde bjærge, og Ægudbyttet var da ikke stort. Hos Fattigfolk var det meget Skik at bage en Skoldkage i den varme Aske. Naar Manden kom hjem fra Arbejde om Aftenen, og Konen, der havde været ude at tigge, endnu ikke var kommen hjem, kunde han gaa hen og rage op i Asken. Lam og Smaagrise havde Smaafolk tit i en Bøvl under Kakkelovnen saa længe, til de blev saa gamle, at de kunde taale Kulden ude. Brødet var ikke godt, skjøndt Kornet i sig selv ikke bar Skyld for dette. Men Behandlingen var daarlig. Først var der dette, at Rugen ofte tog Skade ved at gjemmes paa et meget utæt Loft under utæt Lyngtag eller stod i Halmløbe eller laa i en eller anden Kove. Saa var Brødet ogsaa altid for surt. Det dejnedes om Eftermiddagen, henstod saa en Dag over og bagtes først Tredjedagen. Som sagt, Kornet var godt, naar det bjærgedes godt, og det var altid godt modent. Det holdt Hedebonden af, for os nulevende vilde det synes alt for modent. Han brugte den gamle Skik at prøve med sin Lue, som han slog ind i Rugen, inden den høstedes. Kunde der ikke falde mer end to Kjærner i Huen, høstede han den ikke, om Kornet end var hængmodent og var ved at gaa i Jorden igjen. Men faldt der tre Kjærner i, var det tjenligt.

Hus med Kampestenssæder inde i Stuen.

Fot. P. Olsen, Hadsten.

Gammel Kone udenfor sit Hus i Ejstrup.

Fot. P. Olsen, Hadsten.

Strikkende Mand fra Gjellerup.

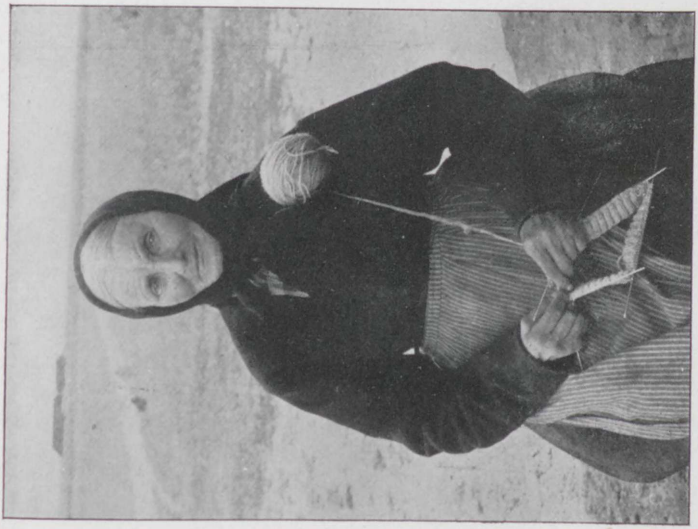

Fot. P. Olsen, Hadsten.

Strikkende Kone fra Hodsager.

At Kaffe og The var ukjendt, kan sige sig selv. Brændevin brændte man selv, men der nødes ikke meget deraf. Dog skulde hver have sin Dram, baade Karlen og Drengen med. Der var dog ikke megen Drikfældighed, og man havde hverken Tid eller Raad til at sidde ved Brændevinsflasken og sludre med andre gode Venner, undtagen der da kunde komme Handelsfolk i Gaarde, for da opvartedes der med det bedste, som Huset formaaede.

4. *Gang- og Sengklæder.*

Hjemmegiort Tøj brugtes af alle, baade store og smaa, endog Kvinderne gik i Vadmelsskjørter, der altid var meget svære og godt kunde staa ene, hvis man satte dem paa Gulvet. De var sort- og hvidstribede og gik helt op til Armhulerne. Saa havde Kvinderne et stribet Bul om Livet og underneden et broget Korsklæde, samt røde Bindærmer. Om Sommeren gik de med Stunthoser ligesom Mændene, men om Vinteren med sorte Hoser eller engelblaa til Stads. Naar de gik til Gilde eller til Alters, havde de Hoser og Træsko i et Klæde under Armen, for at disse ikke skulde blive snavsede under Vejs. Træskoene var nemlig hvidskurede. Paa Hovedet havde de baade til daglig og til hellig et Klæde bundet under Hagen, men en Tid var det dog Skik, at de til Stads gik med høje sorte Filthatte, der var meget bredere i Pullen end nede ved Hovedet, og lignede meget vore gammeldags høje Mandfolkehatte. Mændenes Klæder var i Regelen ufarvede, i al Fald til daglig, men Stadsklæderne kunde være brune, farvede med Egebark af Egepurlet, som voksede hist og her. Hoserne var hvide og lange, men om Sommeren var de uden Fødder, de saakaldte Stunthoser, der med en lang Spids gik hen til den anden Taa og her var fæstet med en Strop. Bukserne gik foroven ikke længere end til Hofterne og

var her fæstede til et Bælte med tre Knapper, som sad omkring Maven, og uden over dette bares den lange Vadmelsvest, samt til Stads en Kofte. Paa Hovedet havde de en strikket, stribet Lue.

Hedefaarene gav Stoffet baade til Klæder og Lagener, samt til Skjorter. Linned var da næsten ukjendt, og naar man gik i Seng, trak man Skjorte og Særk af og lagde paa Stolen ved Sengen. De uldne Lagener, som kaldtes Hylsklæder, brugtes overalt og bruges for Resten endnu. De var varme at krybe i, naar man en Vinteraften var bleven yderlig kold og saa kom til at ligge op ad en daarlig klam Ydrevæg. Der skulde jo ogsaa spares paa Vask, og Snavset faldt ikke nær saa godt i Øjnene paa det uldne. Sengklæderne var yderst tarvelige. Mange Puder og Dyner var stoppede med Kjæruld, som Børnene havde samlet i Moserne, eller ogsaa havde man Havreavner i dem. Man havde ikke Raad til at kjøbe Fjer og holdt ikke Fjerkræ nok til sit eget Behov. Mangen Gang bestod Sengetøjet i Smaahusene kun af usle Pjalter, og det er næsten ubegribeligt for Nutidsmennesker at forstaa, hvordan disse Folk kunde bjærge sig for Kulde de lange Vinternætter. Ikke saa sjælden fandtes Børnenes Leje oven over Forældrenes, altsaa lige under Loftet, som i andet Stokværk, men det var naturligvis kun de større Børn, som laa der, og hvor Pladsen var meget indskrænket, samt Børneantallet stort. Jeg har nogle enkelte Gange set saadanne Børnelejer. Sengefjælene gik helt til Gulvet, saa der ingen Sengebund var, og det indre Rum var da fyldt med Lyng, som kunde være et bekvemt Bo for Snoge, og disse snoede sig tit ud og aad Davre med Smaabørnene. Man har ogsaa hørt meget om, hvordan Manden ved at rydde den gamle Lyng ud, fandt Masser af store og smaa Snoge, og om, hvor-

dan gamle Folk kunde beklage sig over, at de ikke kunde faa Nattero for disse Dyr.

Mange Steder var der ogsaa Vraasenge i Udskud, byggede til Stuehusets nordre Side. Dem har jeg set i *Fjends* Herred.

5. *Dialekten.*

Overalt paa Heden tales det vestjydske Maal. Ligesom Heden selv er Sproget meget ensartet, uagtet det strækker sig over mange Herreder, og uagtet der er meget betydelige Vandløb, som i gammel Tid udgjorde større Maalgrændser. I *Østjylland* er Folkenes Tale meget mere uensartet. *Skjern Aa* med sin store Vandmasse har dog gjort et betydeligt Skjel, og *Karup Aa* ligeledes. Enkelte Exempler kan belyse dette. I *Sønder-Felding* siges: Hon t*u* æ Tærrmer i hende Fu*r*kle å le*j*ev ne*j*er ad æ Awwerba*k*, te æ Sky*w*t di flö*w* åp öwwer hende Knæer. I *Hoven* siges: Hon tå*w* æ Tarrmer i hend Få*r*kle å ræænd ne*j*er ad æ Aggerba*n*k, te æ Skjø*t* di flö*w* åp öwwer hend Knææbejen. Nord for *Skjern Aa* siges: Han fe*j*eld å sl*u* hans Nejes, ræt te æ Blo*w*e de le*j*ev *å* en; Syd for siges: Han føeld å slå*w* hans Nejes, ræt te æ Blo de le*j*ev *å* en. Øst for *Karup Aa* og Syd for *Storaaen* siges: Go Måån, mi bette Bå*e*n, wå Præjst kommer riend o hans Hæjst; men Vest for *Karup Aa* og Nord for *Storaaen* siges: Go Måår, mi bette Bå*r*, wå Præst kommer riend o hans Hæst. Det bløde *d* udtales i *Herning*-Egnen med en særegen, lidt rivende Lyd, der ligner *r* og i ældre Tid har været udtalt endnu mere haardt. Baade i *Lysgaard* Herred og helt vester paa bliver det til rent *r*. Altsaa siges: Dænd stower hwiir St*u*er står nowren omm o æ Mørring. Møer æ St*u*er, hældes lövver en i Bløør. De lukkede Selvlyde *u* og *i* udtales paa He-

den snarere som *o* og *e* i saadanne Ord, hvor Østjyden bestemt fastholder *u* og *i*, altsaa siges ikke Sk*i* (Ske) men Sk*e*je, ikke hue (hvor) men hower. Deraf Talemaaden: Østjyden spørger: Huer er du fræ? og Vestjyden svarer? Hower ær do, å hower vel do, å hower skal do, saa de hejele blywwer te jænne Horreri mæ dæ. Man træffer endnu mange gamle Dialektord paa Heden, som ikke bruges andensteds.

6. *Ægteskab og Børn.*

Medens Østerboerne som Regel giftede sig med kjendte, ja, endog beslægtede og næsten altid holdt sig til deres egen By eller Nabobyerne, naar de valgte eller lod deres Forældre vælge dem, som de skulde leve Livet med, og en Byes Indbyggere saaledes i Længden blev saa beslægtede, at det hele kom til at hænge sammen som Ærtehalm, har Hedeboen for det meste baaret sig helt anderledes ad. Han har som ung gjærne været en Del omkring, dels til Markeder og dels ude paa anden Handel, ja, mange har endog været ovre paa Øerne, derfor kunde et Ægtepar tit være fra meget forskjellige Egne. Her som andensteds kunde der nok være nogen Beregning med i Spillet, men dog ikke i nogen særlig Grad. Der saaes mere paa Dygtighed end paa Penge, og paa, at man kom i Slægt med gode Folk. Mand og Kone hjalp hinanden trolig i Arbejdet, og det var helt almindeligt, ja, hørte til Regelen, at Konen kjørte Harven, mens Manden saaede, at hun læssede Gjødning, mens han kjørte ud, at hun stod paa Loen med ham og tarsk, og ingen andre end Kvinderne gav sig af med at rense Kornet. Da Kvinden havde saa meget Udarbejde, er det let forstaaeligt, at det inden Døre maatte komme til at skorte en Del paa Hyggelighed og Renlighed, hun kunde ikke være alle Steder og havde da saa godt som intet

at hygge op med. Men man kunde alligevel befinde sig vel under et Besøg hos de jævne, godhjærtede Folk der ude og føre fornøjelige Samtaler med dem.

Sædelighedsforholdene paa Heden var bedre end noget andet Sted, og uægte Børn var der ikke mange af. I saa Henseende stod de højt over Østerboerne. Hedeboen blev aldrig saa fortrykt eller fik saadant et Trællesind som Folk fra de Egne, hvor der var mange Herregaarde og meget Hoveri. Der var noget vist selvstændigt over ham, hvilket ogsaa viste sig i Børneundervisningen. Man gav sig meget af med sine Børn og vilde helst undervise dem hjemme. Det offentlige Skolevæsen havde da ikke nogen høj Stjærne der ude. Mærkeligt nok havde der fra gammel Tid været Dygtighed i de almindelige Skolekundskaber, og mange Folk der ude forstod at føre Pennen ordentlig og havde Færdighed i Læsning og Regning. Børnenes Begreber vaktes tidlig og godt ved Hjemmeundervisningen og ved, at de hørte saa mange gamle Historier og Viser. Den megen Fortællen om Vinteraftenen var i særlig Grad udviklende, og mangen Moder har om Aftenen ved Bindepindene sat sine Børn formelig Lektier for i de Historier, hun kunde, saa at de den næste Aften skulde gjenfortælle dem eller synge de og de Vers, hun havde sunget dem for. Dette udviklede baade Forstand og Hukommelse, og gav Fantasien udmærket Næring. Der maatte blive dygtige Mennesker ud af dette, og Følgen har ogsaa øjensynlig været, at Hedens Folk i vor Tid har kunnet følge saa udmærket med, uagtet Samfærdselsforholdene har været saa daarlige og lidet tidssvarende som vel mulig lige til vore Dage. Ingen Egn har i saa Henseende været saa stifmoderlig behandlet som Heden.

7. *Livet uden Døre.*

Hedebondens Liv er anlagt paa at spare, og derfor er han ogsaa god til at handle. Ved Handelen skulde Indtægterne bringes til Veje. Der handledes mest med Stude, og kunde der »tages fra paa dem«, var alt i sin gode Orden. Man kjøbte smaa, magre Stude paa Markederne, saa smaa som mulig, naar blot de kunde gaa i Tøjet og udrette en Smule Arbejde, havde dem saa et Aars Tid og solgte dem til noget højere Pris. De Penge, der da toges fra, var til Udgifterne. Det er ikke noget tomt Ord, naar man har sagt, at en Vestjyde kunde sidde og samle Penge paa en Kampesten. Allerede som ung fik han Begreb om, at Penge kan jævne meget, og han fik at vide, at Penge kunde opveje simple Huse og fattigt udstyrede Boliger.

Hedeboen var som sagt selvstændig anlagt, og det kunde ikke være andet. Enhver maatte jo passe sig selv, han havde langt til Naboer og langt til fremmed Hjælp. Lægen brugtes aldrig. Han boede kun i Kjøbstaden, og dertil kunde være en 6-8 Mil. Man levede og døde næsten uden at vide, at der var Læge til. Hvis man blev syg, maatte man se at hjælpe sig med nogle faa Husraad og for Resten finde sig i sin Skjæbne. Præsten var den eneste studerede Mand, man kjendte lidt til, og ham havde man heller ikke meget med at gjøre, da man i Regelen boede langt fra ham. Han blev dog betragtet med en vis Ærbødighed og ansaaes for Sognets Fader. Men hans Fejl kunde man dog sige ham i al Uskrømtethed uden at bekymre sig om, enten han blev vred eller mild. Der var jo noget trohjærtet og ligefremt over disse Naturmennesker. De var meget religiøst anlagte, og derfor kunde man se — og ser da endnu — om Søndagen de meget spredt liggende Kirker aldeles fulde af Kirkegjængere, der endog i meget daarligt Vejr kom strøm-

mende dertil langvejs fra. Mange havde over en Mil at gaa, men en saadan Vejlængde regnedes for intet. Der findes heller ikke endnu nogen Steder paa Landet saa god Kirkegang som paa Jyllands Hede. Det meget ensomme Liv gjorde Tankerne indadvendte og fremkaldte mange Særsyn, som af Kjøbstadfolk og nydelseslystne Mennesker ikke kan forklares.

Der var mange Kvinder, som maaske kun én Gang i deres Liv havde været i en Kjøbstad og aldeles ingen Forstand havde paa Kjøbstadliv. Men de længtes heller ikke efter at lære det at kjende. De fra Sønderjylland hjemvendende Kvægdrivere og de Ungkarle, der drog ud paa Uldtøjshandel eller som Kræmmere, havde meget at fortælle, naar de kom hjem, og det tilfredsstillede Nyhedsbegjæret, og gav Folk derhjemme et Begreb om den store Verden uden for. Ingen tog Del i det offentlige Liv, og til ukjendte Folk sagde man altid du. Luen eller Kaskjetten kom ikke af Hovedet uden en Gang imellem ved Bordet og i Sengen, men det var just ikke Bevis paa, at man ikke vilde vise nogen Høflighed.

8. *Gilde og Fest.*

Det mest ejendommelige i Hedeegnene var — og er endnu — deres Blusbrænding. Denne fandt Sted enten Voldborg Aften eller Pintseaften eller St.-Hans Aften, og det er en meget gammel Skik, der dog i vor Tid har tabt sig meget. Syd for *Vejle Aa* brændtes kun St.-Hans, men Nord for kun Voldborg. Grændsen for Voldborg og Pintse var paa en længere Strækning *Karup Aa*. Men i de vestlige Hedesogne var det St.-Hans, saa at Pintse ligesom dannede et Midterparti et langt Stykke mod Syd, der afgrændsede St.-Hans fra Voldborg.

Flere Steder havde de unge Pintseboder, og i Udmarkerne er der endnu flere Steder kjendelige Spor deraf,

saaledes i *Brande*, *Grindsted* og *Ølgod*. De unge gik en Tid i Forvejen omkring og tiggede Fødevarer dertil. De havde en Pintsebrud og -brudgom, der holdt Bryllup. Efter Spisningen blev der danset paa Pladsen, og Lystigheden hørte først op tredje Pintsedag. Vest for *Sandfeldbjærg* er der endnu en halv Snes Pintseboder at se.

Der holdtes ogsaa Kartegilder. Pigerne samledes paa bestemte Steder, hvor det ønskedes, og kartede for Værtinden en hel Eftermiddag, samt havde Lystighed om Aftenen, hvortil da de unge Karle var indbudte.

Ved Bryllupperne, der for Resten ikke havde nogen Særegenhed, blev Gjæsterne flere Steder opvartede med et Stykke tør Kage, saa snart de kom, og dette puttedes i Lommen og blev paa Vejen til Kirken smidt ud af Vognene til fattige Børn, der stod ved Vejen og saa paa Følget. Flere Steder var det Skik, at en Pige, naar hun blev gift, skar sit Haar af. Meningen var, at hun nu ikke for Fremtiden havde Tid til at rede sit lange Haar. En Præst bad en Gang Brudgommen om at lade hans Brud beholde sit kjønne Haar, og dertil svarede han: »Ja, naar Faaer ønsker det, skal det ske«. Præsten har selv som gammel Mand fortalt mig det.

I den sydligere Del af Heden har det været meget brugeligt med Konegilde, der holdtes i Barselstuen. Der blev af disse Koner øvet mange Spilopper, som de gamle ved meget at fortælle om. De drak nemlig saa meget, at de blev overstadig lystige, trak Bukserne af Mandfolk, som de mødte, kjørte Vogne ud paa Marken, stoppede Skorstene o. s. v.

Naar en Kone holdt sin Kirkegang, var der altid en Mængde Koner med hende oppe at ofre, og jo flere der var, jo mere anset var hun.

Naar Enker var i Kirke første Søndag efter Jordefærden, satte de sig i den øverste Stol og rejste sig ikke, naar Velsignelsen blev lyst.

Naar et Lig blev lagt paa Straa, blev der bundet Uldgarn om dets to store Tæer, der altsaa blev bundne sammen, og saa blev der lagt en Skilling paa hvert Øje og en Salmebog under Hagen. Dette var altsammen meget vigtigt. Mange Steder ringedes der med Kirkeklokken, saa snart en Grav var kastet, andre Steder skete dette, saa snart én var død. Der ringedes én Gang for et Barn, to Gange for en voksen og tre for et gammelt Menneske. Saa vidste Sognet Besked. Lighalmen brændtes ude paa Marken. Enkelte fattige blev begravet i Løbkister. Præsten i *Ørum* fortæller stadig i Kirkebogen, hvem der saaledes blev begravet. Det var jo smaat med Træ, og Trækister var dyre, men Halmkister billige og kunde laves af mange.

9. *Kjæltringerne.*

Disse var uadskillelige fra Heden. Særlig havde de deres Tilhold i *Estvad* og *Dejbjærg,* i *Rind* og *Herning,* men strejfede jo idelig omkring i andre Egne. Endnu er der Efterkommere af dem, men de har bosat sig og har giftet sig sammen med andre bosiddende Folk, saa de har tabt deres Særpræg. Det har altid forekommet mig mærkeligt, at de kunde være saa skikkelige, uagtet de altid betragtedes som Udskud og fik en ussel Behandling af Myndighederne, ja, blev smækkede ind i Viborghuset for et godt Ord, og i det hele døjede voldsomt for at bjærge Livet. Man husker paa Rakkerstolene i mange Kirker, og hvor vanskeligt det var at faa Faddere ved et Rakkerbarns Daab. Fremdeles f. Ex. »Maaden« i Ørum Kro, der hængte over Døren, og som ingen anden vilde drikke af, da dette Drikkebæger var foragtet og kun blev brugt af Kjæltringerne. Deres Hytter var lavede af Lyngtørv og Smaapinde, og der var inde i dem ikke det mindste Bohave, der var værd at

samle op paa en Vej, store Kampesten laa der til at sidde paa i Stedet for Stole, og kun et eneste lille Vindue lyste en Smule op der inde. Jeg har kjendt og talt med adskillige, der i lige Linie nedstammede fra Rakkerne, og jeg har været inde i flere af Hytterne og har selv siddet paa en saadan Sten.

Naar Omløberne kom til et enligt Sted og bad om Nattely, blev der baaret Halm ind paa Gulvet og samlet nogle Klude og Sække til, og saa laa de der paa under Bordet, efter at de havde tilberedt deres Aftensmad af, hvad de om Dagen havde tigget sammen. Men det var kun visse Steder, de saadan kunde faa Plads; ikke ret mange vilde have noget med dem at gjøre. Om Rakkerne har St. Blicher jo skrevet meget, og i min Bog »Det jyske Almueliv« findes fortalt en Mængde Træk om dem. Jeg finder det da unødvendigt at fortælle mere om dem her.

Heden er nu vidt forskjellig fra, hvad den forhen har været, saa meget af, hvad jeg har fortalt, blot hører Fortiden til. Mange Strækninger er opdyrkede, og Kulturen har holdt sit Indtog. Hedens Folk er i mange Ting næsten mere fremmelige end Folkene i de fra ældre Tid kultiverede Egne. De er Fremskridtsmænd og arbejder ihærdigt paa at gjøre sig Jorden underdaning. Det vil sikkert ogsaa lykkes dem, da de er Efterkommere af driftige og nøjsomme Folk. Det store *Hammerum* Herred kan nu ikke længere kaldes Jammerfuld Herred, og *Skarrild* kan ikke længer betegnes som Menneskets sidste Tilstand.

Ordforklaringer: S. 32 Klyne: Skudtørv (i Modsætning til Tørv = Hedetørv). S. 33 Pald: en stor Lerklump ved Siden af Kakkelovnen, indrettet til at sidde paa. S. 37 Øl: Læderrem. Flæg: en Slags Siv. S. 37 Gille: bejle, deraf Gillekrog: Bejlekrog, da de to, der under Bindingen vare parrede sammen, ligesom under Arbejdet skulde bejle ad hinanden. S. 38 Æjst: gammel Form for Rumpe (Skriftsprogets Ast). S. 40 Kovse: Lerkrukke med Ører og Hank. S. 41: engelblaa: indigoblaa.

Det danske Hedeselskab.

Af Hofjægermester Lüttichau.

DALGAS stiftede i Aaret 1866 det danske Hedeselskab. Den 28de Marts samledes han med Mænd som Morville, Drewsen, Mourier Petersen og mange flere, som havde Øjet aabent baade for det Arbejde, der tiltrængtes paa den jydske Hede, og for Nationens Trang til Rejsning gennem en stor, national, fredelig Gerning efter de dybt ydmygende og nedbrydende Krigsaar og efter vort store Tab.

140 af vort Lands 700 □-Mil henlaa indtil da som store, mørke, øde Flader og Bakker. De mange, som har set disse lyngklædte Vidder, kender deres vidunderlige, alvorsfulde og gribende Naturskønheder — og alle kender de Digtere og Digterværker, som denne Natur har fremkaldt.

Men i alt dette Øde manglede saa godt som helt Betingelser for Menneskers økonomiske Underhold, og de Hedestrækninger, hvor Jorden i sig selv frembød Betingelser for Agerbrug, laa saaledes udsatte for Vestenvinden, at Afgrøderne maatte piskes af. For de faa, der færdedes i dette øde Land, fandtes ingen Veje, højst et Spor gennem Lyngen. De store Kær og Moser langs Aaerne var sure og lyngklædte og kunde kun yde den allertarveligste Høslet og Græsning.

Det siger sig selv, at Forhold, der i den Grad trængte til Forbedring, ofte havde draget Opmærksomheden hen paa sig. Allerede 1760 havde Regeringen syslet med Tanken om Hedens Forvandling til Agerland, og Resultatet

af Overvejelserne blev Indførelsen af tyske Familier, ca. 1000 Mennesker, der navnlig skulde omdanne Heden til Agermark, men ogsaa plante Træer.

En Nybyggerkoloni dannedes paa Alheden i Viborg-Egnen og en anden paa Randbøl Hede i Vejle-Egnen. Forsøget fik dog ingen almindelig eller varig Betydning. Tyskerne gjorde vel noget Arbejde, men dette fik ingen Indgang blandt vore egne, og Sagen sygnede efterhaanden hen. Ca. 40 Aar senere tog Staten atter fat paa Opgaven ved Anlæg af Plantager. Fra dette Tidspunkt skriver f. Ex. Stendalgaard og Palsgaard Plantager sig. Det er store Arealer og de giver smukke Beviser paa, at Granen kan vokse sig stor paa Hedebunden.

Dernæst kæmpede man for Beplantningen af Klitterne, men overvandt ikke den Gang Vanskeligheden ved at finde de rette, haardføre Planter.

Alt dette viser, at Trangen til Hedens Opdyrkning var tilstede, men at der manglede det geniale Greb, som kunde virkeliggøre Sagen paa en saadan Maade, at den fik almindelig Betydning. Dalgas og hans Mænd saa, at det først og fremmest gjaldt om at faa Hedeboerne selv med til Opgavens Løsning. De Folk, der paa den brydsomste Maade bjærgede Livet paa en Bund, hvor der kun fandtes Græsning til nogle faa Faar, hvor Husene tækkedes med Lyng, hvor Lyngskjolden — til ubodelig Skade for Fremtidens Arbejde — afskrælledes til Brændsel og Dige, de Folk var det, som man først maatte have vakt for Sagen. Den skulde ikke rejses ved Indførelse af fremmede, men ved Arbejde sammen med dem og blandt dem, der bedst kendte Kravene. Ikke ved noget Magtsprog fra Staten eller alene ved Statens Midler, men gennem alvorligt Arbejde i Folket og med kraftig Støtte af Staten: med Hjælp til Selvhjælp har vi Lov til at kalde det.

E. M. Dalgas efter Jerndorff's Maleri.

De Love, som Hedeselskabets Stiftere affattede, giver et godt Billede baade af Selskabets Formaal og Organisation. Hovedformaalet angaves ganske naturligt: at fremme Frugtbargørelsen af de jydske Heder ved Engvanding, Plantning og Vejanlæg.

Agerbrug fandtes kun og kunde kun findes i Hedens Udkant. Enge skulde nu fremkaldes langs Aaløbene, og Støtte skulde paa den Maade gives for fremtidige Agerbrug. Forundersøgelser sættes igang; der hvor Betingelser findes, vækkes Befolkningens Interesse gennem Møder og Foredrag; uden Vederlag gives der Anvisning, og Aavandet ledes ud over Heden, der forvandles til Eng. Manden med de faa Faar kan holde en Ko eller to, hans Velstand stiger, han tager Hede ind til Agermark. Heden maa brydes, Mergel tilføres, Sæden lægges. Men ogsaa Vestenvinden maa brydes, og Selskabet anser Plantninger for en nødvendig Betingelse for Hedens Opkomst. Der opmuntres til Indhegning, Adgang til gode Planter lettes, og al Vejledning gives gratis. Der gøres et mægtigt Fremstød i Anlæget af Veje, baade Landeveje og Biveje. Ogsaa paa dette Omraade var Selskabets Stifter den bedste Raadgiver, til hvem de rette vedkommende gerne lyttede.

Den, der en Gang har hørt Dalgas tale Hedeselskabets Sag, enten det drejede sig om Plantningen, Aareguleringen, Mose- eller Mergel-Sagen, han glemmer neppe det stærke Indtryk, han dér modtog. Djærv og jævn forstod han at fange Hedeboernes Øre, og det, han talte om, var da ogsaa Livsspørgsmaalet for dem, han talte til. Det blev da ogsaa et kæmpemæssigt Arbejde, der udførtes, medens Dalgas levede; og at de Mænd, han satte i Gang, har modtaget den rette Arbejdsaand og en varm Kærlighed til Sagen, derom vidner de vældige Fremskridt, der er gjorte siden Stifterens Død og endnu idag

gøres. Stor Tilfredsstillelse er der ogsaa ved et Arbejde, hvis Resultater er saa synlige. Den Forstaaelse, en Sag som Mergelsagen har fundet i den jydske Befolkning, indeholder i sig selv en Løn for et stort Arbejde — og naar en Td. Ld. i Skalsaadalen, som før dennes Regulering solgtes for et halvt Hundrede Kroner, nu koster 6, 7 à 800 Kr., maa dette ogsaa regnes til de positive Resultater, der kan tages og føles paa.

Ved Dalgas' Død 1894 var Halvdelen af Jyllands udyrkede Land — et Omraade saa stort som Fyn og Lolland-Falster tilsammen — indvundet for Kulturen. Siden da er yderligere 6 à 7 □-Mil indtagne til Plantning, og store Kær- og Mosestrækninger kultiverede. Af udyrket og ubeplantet Hede findes endnu 54½ □-Mil. Meget af dette Areal vil i de nærmeste Aar af flittige Hedeboere blive omdannet til Agermark, men Hedeselskabet har endnu betydelige Opgaver, som maa løses. De store samlede Plantager har — foruden den direkte Betydning at skabe Skovarealer, som paatager sig Fredskovspligt — ogsaa den heldige Indflydelse at vække Lysten til Efterligning i det mindre. Overalt, hvor Plantningscentrerne findes, ses den ene Smaaplantning efter den anden at vokse op, ligesom Læ- og Hegnsplantningen tager Fart. Hedeselskabets Assistenter færdes blandt Befolkningen og giver uden Vederlag Vejledning i Smaaplantning. Der uddeles aarligt 13 Millioner Planter til halv Pris.

Ogsaa med Hensyn til Mose- og Eng-Kultur er der endnu Opgaver nok. Trods det indvundne henligger endnu uhyre Kærstrækninger næsten uden at give Udbytte. Befolkningen benytter imidlertid i vid Udstrækning den tilbudte Vejledning, og det ene store Arbejde efter det andet tages op.

I Selskabets første Aar var Virksomheden indskrænket

til Jylland, men Øerne er nu ogsaa komne godt med, og Selskabets Funktionærer har arbejdet baade paa Island og Færøerne.

Selskabets Organisation er i Hovedtrækkene den samme, som grundlagdes i 1866. Enhver kan blive Medlem mod et Aarsbidrag af 4 Kr. (eller 100 Kr. én Gang for alle). Ledelsen er hos et Repræsentantskab og en Bestyrelse. H. M. Kongen er Selskabets Protektor. Efter Foreningens nuværende Love bestaar Repræsentantskabet af indtil 35 Mænd eller Kvinder, som vælges blandt og nu ogsaa af Selskabets Medlemmer, der gennem et Tidsskrift holdes underrettede om Virksomheden. Bestyrelsen bestaar af 3 Medlemmer, som vælges af Repræsentanterne. Den forestaar Virksomheden, bistaaet af en Direktør, en Kommitteret og de forskellige Afdelingsledere, medens Repræsentantskabet er Selskabets Generalforsamling, der holder mindst et Møde om Aaret.

Det følger af sig selv, at de stedse voxende Krav, der er stillede til Selskabets Arbejdsevne, har nødvendiggjort en tilsvarende Forøgelse af Antallet af Selskabets Funktionærer. Disses Antal er for Tiden et halvt Hundrede. Hovedkontoret findes i Hedeselskabets Ejendom i Viborg, og her arbejder Lederne af Mose- og Engvæsenet, af Mergelvæsenet, af den tekniske Afdeling, samt nu fra Nytaar af Moseindustrien.

Under Mose- og Engvæsenet sorterer 1 Botaniker og 5 Distriktsbestyrere, fordelte ude i Landet. Selskabets faste 3 Forsøgsstationer for Mose og Eng udgør 880 Td. Ld. Moseprøvestationernes Tal er nu 492.

Plantageadministrationen er delt i 3 Afdelinger, den nord-, vest- og øst-jydske, hver med sin Leder, ialt bistaaede af 6 Skovridere.

Idet Befolkningens Krav til Selskabet stadig voxer, maa de Summer, der gaar gennem Selskabets Hænder, øges i

tilsvarende Grad. Indtægterne hentes fra Medlemmernes Bidrag, fra de ikke ubetydelige Summer, der som Gaver i Aarenes Løb er skænkede til Fremme af Selskabets Formaal og ikke mindst fra Statens rundhaandede Bidrag. Statsmagten har lige siden Selskabets Stiftelse set, at de Opgaver, det her gælder om, netop bedst og paa mest økonomiske Maade løses gennem det private Initiativ, men at der paa den anden Side, om dette skal være muligt, maa kraftig Hjælp til fra Statens Side. Det har utvivlsomt den største Betydning for en lykkelig Tilendebringelse af de Opgaver, der endnu er uløste, at Hedeselskabet (under Følelse af det med Statens Støtte forbundne Ansvar) endnu kan vedblive at virke som privat Selskab under de Former, paa hvilke dets hele Udvikling hviler, og under hvilke det i saa høj Grad har fundet Indgang netop hos den Del af Befolkningen, som det har ønsket at faa i Tale, og som ogsaa har trængt til dets Bistand. Det har endvidere ikke alene økonomisk Betydning, at der fortsættes med Arbejdet, til Opgaverne er løste; ogsaa nationalt set betyder det noget, om vi kan vise, at Folket selv endnu magter at samles om den Gerning, der i tunge Tider toges op af stærke Hænder.

Tilslutning af Medlemmer er en nødvendig Betingelse for Sikring og Bibeholdelse af det private Initiativ, som ikke nu bør forlades, og under hvilket de Idéer og Tanker, som hver Tid kræver udførte, netop bedst kommer frem. — Det er en Fejl, at et Selskab, der i saa stor Udstrækning virker ude blandt Folket, knap tæller 5000 Medlemmer. Først og fremmest burde enhver af de mange, som benytter sig af Selskabets Vejledning, sætter en Ære i at være Medlem, men Tusinder af andre burde støtte det danske Hedeselskab med deres Aarsbidrag af 4 Kr. for paa den Maade at være medvirkende paa de mange Omraader, paa hvilke der arbejdes, og for, ved

Forøgelse af Medlemsantallet, at være med til at understrege Selskabets Karakter som privat Institution.

Enhver Mand eller Kvinde, som ikke allerede er Medlem, burde da gennem én af Selskabets 100, rundt i Landet fordelte, Forretningsførere indmelde sig i Selskabet. Den, der allerede er Medlem, burde skaffe et nyt Medlem. Derved vilde gøres et betydeligt Arbejde for en betydningsfuld Sag, som, trods stadig Fremgang, endnu ikke er tilendebragt.

Plantningssagen.

Ved Chr. Dalgas.

Det tidligere skov- og træfattige Midt- og Vestjylland har som bekendt ikke altid ligget saaledes hen.

Paa Bunden af Tørvemoserne i Midt- og Vestjylland forefindes saa godt som altid Stubbe og Stød og da navnlig af Skovfyr i Midtjylland, men ogsaa af Eg i Vestjylland.

Disse Træer er voksede op paa de Jordlag, der danner Tørvemosernes Bund og maa henføres til den forhistoriske Tid.

Ret mærkeligt er det, at det er Skovfyrstød, man finder, idet det senere har vist sig, at Skovfyrren, som med Held plantes i Nordtyskland, og som er vildtvoksende i Skandinavien, ikke er lykkedes anvendt til Kultur paa Hederne i de sidste Aarhundreder. Den kræver aabenbart et Skovklima, og der har uden Tvivl været store Skovfyrskove i den forhistoriske Tid paa Hederne.

Men ogsaa i den historiske Tid har der været store Skovstrækninger i Midt- og Vestjylland, navnlig bestaaende af Eg, men dog ogsaa i det sydlige Vestjylland af Eg og Bøg.

E. Dalgas har paavist dette i sin Afhandling af 1883 og 84 om Fortids- og Fremtidsskovene i Jyllands Hedeegne, en Afhandling, der blev ledsaget af et Kort over de mangfoldige Egekrat, som endnu forefindes i Heden.

Det blev paavist, at der i den historiske Tid og langt ind i Middelalderen har strakt sig en mægtig flere Mil

bred Skovstribe langs Jydske Aas og Højderyggen lige fra Eskjær Skov til Kongeaaen, kun afbrudt af en større Lysning paa begge Sider af Limfjorden mellem Hammer Bakker og Gravlev Bakker.

Vest herfor har navnlig den midterste Del af Vesteregnen imellem Skernaa og Holstebroaa samt indtil 3—4 Mil fra Vestkysten haft ikke faa Skove i den historiske Tid, mest mod Øst og Syd; de sidste Skove forsvandt her i Slutningen af det 16de Aarhundrede.

I Slaugs Herred og Vejle Amts vestlige Del synes Skovene at være faldne i det 15de og 16de Aarhundrede, i Malt Herred i det 17de Aarhundrede o. s. fr.

Skovene faldt ikke mindst i de alt udtærende Krige i det 17de Aarhundrede saavel for Fjendehaand som for Landets egne Beboere; de hyppige Brande fik Skovresterne til at forsvinde, og Lyngen, der overalt trængte sig frem, forhindrede ny Opvækst.

Der var fuldt ud Grund til at klage som hin Bonde i Ribe Amt, da han udbrød: »Ingen Skovsparter, ingen Gjerdsel, ingen Overdrift i Skoven, men alt er Hede.«

De ældste Plantninger i Vest- og Midtjylland forefindes vel i Herregaards- og Præstegaardshaver, hvor enkelte Foregangsmænd allerede tidligt fik prægtige Anlæg frem, men ved Siden heraf paabegyndte Staten i Slutningen af det 18de og Begyndelsen af det 19de Aarhundrede betydelige Skovanlæg i Jyllands Hedeegne, saaledes i Stendalsgaard, Palsgaard, Randbøl og Feldborg. Man forsøgte her forskellige Træarter, navnlig Skovfyr og Rødgran, af hvilke det viste sig, at Skovfyrren ikke kunde taale Klimaet, medens Rødgranen slog godt an, navnlig paa Agermark, men dog ogsaa paa gunstige Heder.

I Stendalsgaard, Palsgaard og Randbøl forefindes nu store Partier med prægtige, indtil 60—80 Fod høje Gran-

skove, der viser, at der kan opnaaes fortrinlige Granskove selv paa mager Hede, om end det tager Tid, før Skoven kommer frem.

Andre Steder, navnlig paa Hede, der havde henligget som lyngbevokset Hede i adskillige Aarhundreder, vilde Granen imidlertid ikke gro. Den førte en sygnende Tilværelse i Plantehullerne uden hverken at kunne leve eller dø, og man har endnu saadanne smaa henimod 100-aarige Graner, der ikke er komne op over Lyngen. Saa kunde saadanne syge Graner dog pludselig blive levende og gro, som om de aldrig havde fejlet noget, og man ser da saadanne gamle ublandede Grankulturer paa ældre Heder forme sig som en Bestand af enkelte velvoksede Grupper og store Partier, der ikke er komne op over Lyngen.

Det var paa Grund af disse Erfaringer, at de hernævnte Statsplantninger standsede.

Da stiftedes som bekendt Hedeselskabet i 1866 med det Formaal at frugtbargøre Jyllands Hedeegne og navnlig med Hedeplantningen paa sit Program.

Hedeselskabet begyndte omtrent straks med at plante Gran og Bjergfyr i Blanding.

Bjergfyrren er vel omtrent det haardføreste og nøjsomste Skovtræ, man har. I sin Hjemstavn i de mellemeuropæiske Bjerge og paa Alperne gaar den højere op end noget andet Træ og beklæder de magreste og vanskeligste Lokaliteter.

Den vokser langsomt og buskformigt i Ungdommen, opnaar ikke særlig store Dimensioner og blev derfor af mange foragtet som Kulturtræ, ligesom den almindelig er bleven kaldt Dvergfyr eller Buskfyr.

Men den gror overalt, og den blev af Hedeselskabet indført i Blanding med Rødgran for dog at faa noget.

Det viste sig da, at Hedeselskabets Plantager overalt

Haven om Birkebæk Skovridergaard 1902; var Hede 1875.

Fot. C. Jørgensen, Herning.

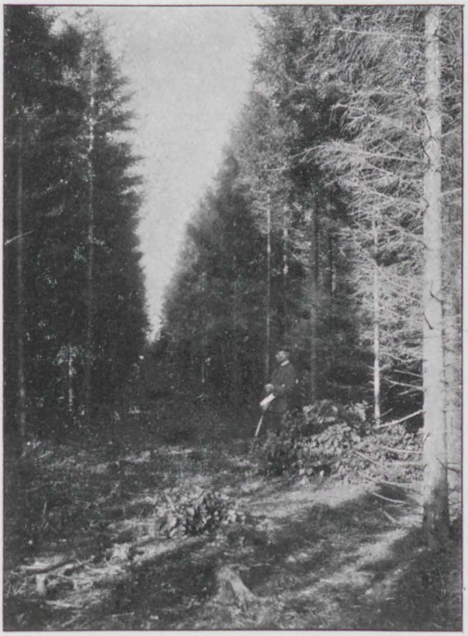

41-aarig Granskov i Plantage Nr. 1: Hovborg i Ribe Amt. Plantet 1866 i kratbevokset Hede.

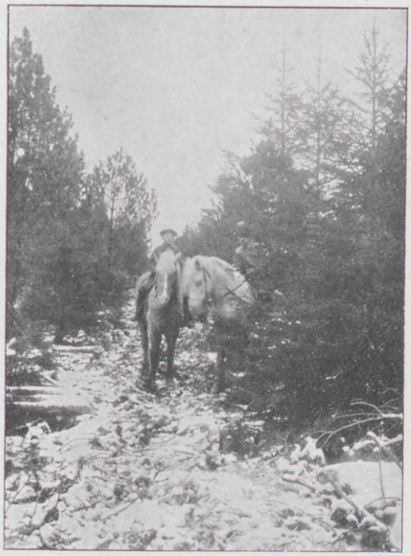

29-aarig Blandingskultur af Gran og Bjergfyr,
plantet 1875 paa reolpløjet, raa Hede i Høgildgaard Plantage syd for Herning.

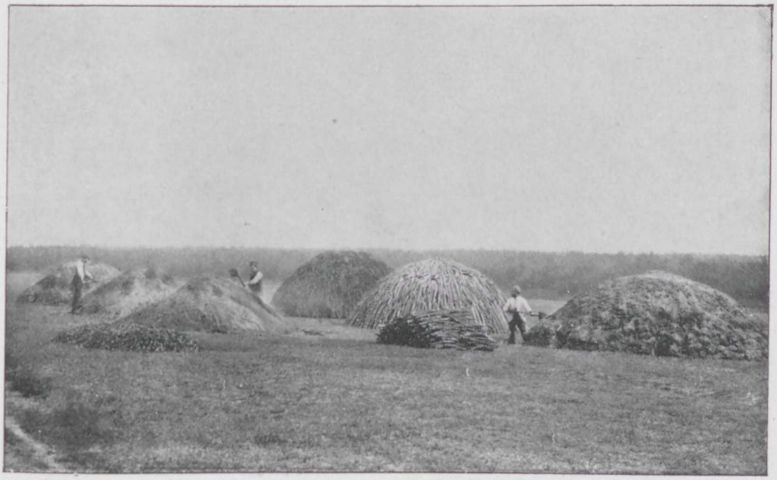

Kulbrænding i Miler i Høgildgaard Plantage. Billedet taget 1894.

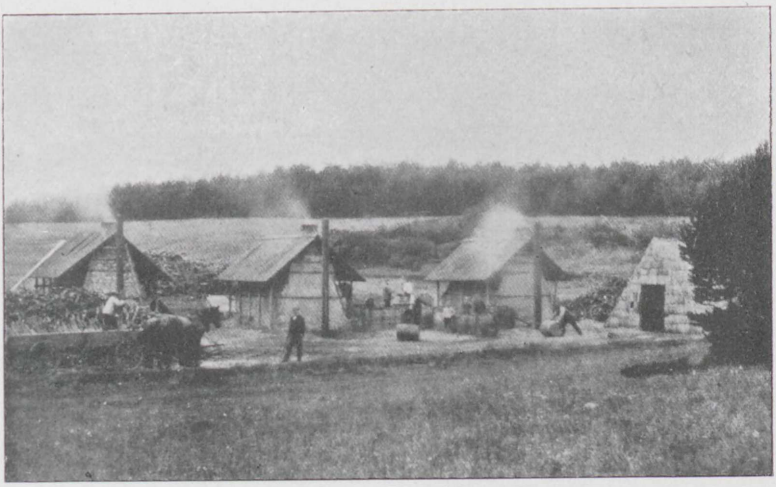

Tjærebrænding i Ovne i Hareskov Plantage Syd for Herning
Billedet taget 1903. *Fot. C. Jørgensen, Herning.*

15-aarig Grankultur paa mager men merglet Agermark
i Høgildgaard Plantage. Billedet taget 1902. *Fot. C. Jørgensen, Herning.*

blev grønne og trivedes, og dette fik den allerstørste Betydning, thi medens man tidligere i stor Udstrækning sagde: »Det kan ikke nytte at plante i Heden, for det kan ikke gro«, saa blev der nu Syn for, at Plantagerne overalt grønnedes og voksede.

Dette gav Mod, og den ene Plantage fremstod efter den anden, saaledes at der nu sorterer over 1900 Plantager under Hedeselskabet med et Areal af 125.000 Tdr. Ld., hvoraf er tilplantet noget over 79.000 Tdr. Ld.

Samtidig indtog Staten nye og store Arealer, ca. 30.000 Tdr. Ld. til Beplantning i Hedeegne, og paa Klitterne blev der særlig ved Kammerherre de Thygeson's Virksomhed indtaget ca. 40.000 Tdr. Ld. til Beplantning.

Medens saaledes Jyllands Skovareal i 1860 var 11,2 □-Mil = 2,4 p. Ct. af Jylland, er Skov- og Plantagearealet nu ca. 35 □-Mil, hvoraf dog endnu er utilplantet ca. 6 □-Mil, saaledes at Jyllands nuværende Skovprocent er ca. 6,3, altsaa mere end fordoblet siden 1860.

De unge Skove eller Plantager ligger i Midt- og Vestjylland, der nu er omtrent lige saa godt forsynet med Ung-Skov som Østjylland med gammel Skov.

Den nuværende Skovprocent er dog endnu kun lille, hvilket fremgaar af, at Skovprocenten i Sverrig er 40, Norge 25, Tyskland 26 og Europa 29, kun England har en mindre Skovprocent, nemlig 4, men her vil man ogsaa nu optage Skovplantning i større Stil.

Som anført grønnedes og voksede de nye Hedeplantager, men det stod endnu aabent, hvilken Værdi, de vilde faa. Imidlertid viste det mærkelige Faktum sig, at Bjergfyrren ikke alene selv groede, men ogsaa bragte Granen i Liv og fik denne til at gro, saaledes at Bjergfyrren optraadte som Amme for Granen.

Denne Iagttagelse af E. Dalgas, der senere er bleven bestyrket gennem Undersøgelser af Kammerherre, Overfør-

ster Mülller, bragte nyt Mod og nyt Liv i Plantningssagen, uden at Vanskelighederne dog hermed var overvundne.

Det viste sig nemlig tillige, at Bjergfyrammen voksede saa meget kraftigere end Granbarnet, at det i 1886—90 mangfoldige Steder saa ud, som om Bjergfyrammen vilde kvæle Granbarnet.

Der kom forskellige Røster frem herom, og man talte om, at Hedeplantagerne vilde blive temmelig værdiløse Bjergfyr-Kratskove, ja, en Forfatter kaldte Plantagerne »grønne Heder«.

Da gennemførtes imidlertid overalt meget stærke Hugster, saaledes at de smaa, men levende Graner fik fuldt Lys, Bjergfyrrene borthuggedes, — saasnart Granen var bragt i Kraft, i 3 à 4 Hugster med 2 à 3 Aars Mellemrum, saaledes at Bjergfyrren blev betragtet som Forkultur for den samtidig plantede Gran.

Herigennem har Plantagerne skiftet Karakter, og samtidig med, at mange Mennesker bliver beskæftigede om Vinteren ved Borthugst af Bjergfyrrene, vokser nu Granskoven overalt frem.

De saaledes borthuggede Bjergfyr var det ingenlunde let straks at finde Anvendelse for, men dette lykkedes dog efterhaanden, og Anvendelse sker nu til Brænding af Trækul i Miler, eller Brænding af Tjære og Trækul i smaa Tjæreovne, til Pindebrænde, Hegnspæle, drejede Sager, Lægter m. m., og det har vist sig, at man uden Vanskelighed kan afsætte alt, hvad der produceres.

Medens der, som anført, skulde vindes ganske nye Erfaringer for at faa Granen frem ogsaa paa de vanskeligere (gamle) Heder, har det vist sig, at Granen ret let og gerne gror i unge Heder, d. v. s. Heder, der har været Skov for 50—100 Aar siden. Grunden hertil ligesom til, at Bjergfyrren kan faa Granen til at gro, er endnu ikke fuldt opklaret, men Forholdet er Genstand for Un-

dersøgelser af Kammerherre Müller og Biologen Professor Weis.

Ved Siden heraf viste det sig, at Granen overalt i Vest- og Midtjylland straks gror fortrinligt paa Agerjord og da navnlig paa merglet eller rigelig kalket Agerjord.

Plantning paa merglet Agerjord eller merglet Hede vil overalt være at foretrække, og den stærke Bevægelse, der for Tiden findes i Jylland for at skaffe god og rigelig Mergel ud paa Heden fra de hyppige og betydelige Mergellejer, vil faa den største Betydning ogsaa for fremtidige Skovkulturer.

Om end Rødgranen her er bleven nævnt som Hovedkulturtræ, anvender man dog ogsaa andre Træarter, saaledes den haardføre Hvidgran i Læbælter, Ædelgranen paa ikke for lavt liggende Arealer i Blanding med Rødgran, og tillige i mindre Stil Sitkagran, Cembrafyr m. fl., ligesom den eenstammede franske Bjergfyr med Held anvendes i ublandet Bestand.

Saaledes vokser Plantagerne frem, men ved Siden heraf er næsten enhver vestjydsk Gaard bleven forsynet med en Have, og der arbejdes for at faa Hegnsrækker frem saavel i Skellene som mellem Markernes Indtægter.

Mangfoldige, tidligere øde Egne i Vest- og Midtjylland er da fuldstændig blevne forandrede, den ene Oase opstaar efter den anden, og selv om der endnu maa arbejdes i Generationer, er der dog ingen Tvivl om, at det vil lykkes gennem Plantning og Kultur paa anden Maade at skaffe gode Eksistensbetingelser for mangfoldige Hjem.

Vandstandsreguleringer.

Af Ingeniør Thomsen.

Naar det danske Hedeselskab nævnes, henledes sikkert alles Tanker paa Tilplantningen af Jyllands Heder, og kun de, der har staaet i direkte Forbindelse med Selskabet, véd, at det spænder over andre betydningsfulde Virksomheder. Hedeselskabets oprindelige Formaal var at fremme Frugtbargørelsen af de jydske Heder; Opgaven skulde løses særlig ved Beplantning, men til Støtte for dette Arbejde og for at give Hedeopdyrkningen anden Basis end de bestaaende Agerbrug i Hedens Udkant, fremdrog Kaptajn Dalgas Nødvendigheden af at anlægge Vandingskanaler langs med de Vandløb, der gennemskærer Heden. For yderligere at ophjælpe Agerbrugene i Hedeegnene og sætte dem i Stand til at tage ny Hede ind til Opdyrkning, lod Selskabet undersøge, hvor der i disse Egne fandtes Mergel; ved Anlæg af Mergelbaner og paa anden Maade ved at etablere Transport af Mergel paa Trafikbanerne, blev Mergelen, der er uundværlig for ethvert Hedebrug, spredt over Heden.

Gennem disse første Frugter af Hedeselskabets kulturtekniske Virksomhed, Vandingen og Merglingen, vandt Selskabet Jydernes Tillid, og for Plantningssagen var dette af overordentlig Betydning.

I Aarenes Løb, og særlig efter at Hedeselskabet havde taget Mosernes og de lave, usunde Jorders Kultivering op, udviklede den kulturtekniske Virksomhed sig til at

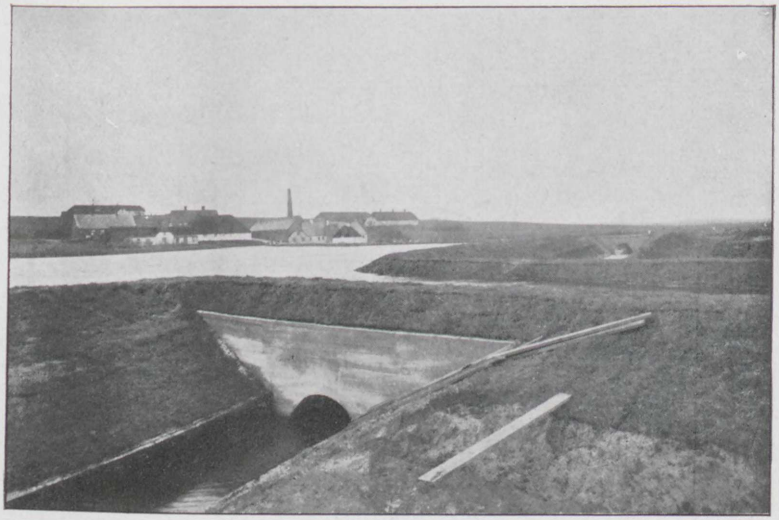

Fot. Th. Ellemo, Thisted.

Aarup Mølledam med Afvandingskanal samt Underløb under Vej og Søkanal. (1904).

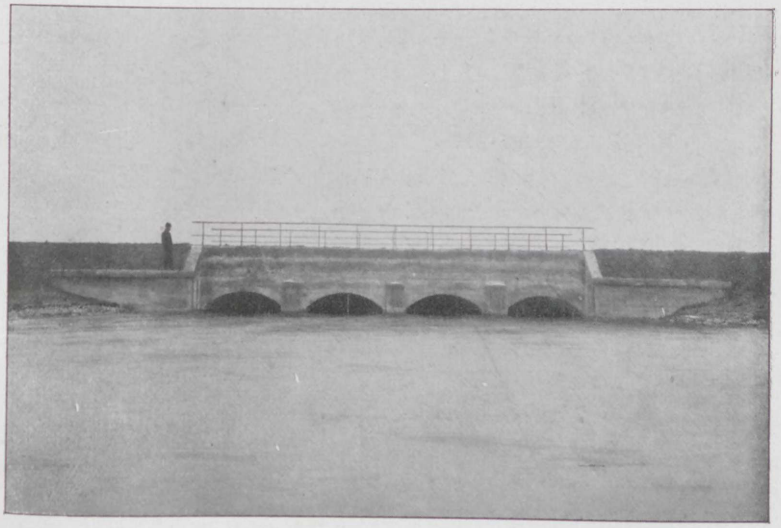

Fot. Th. Ellemo, Thisted.

Dæmning ved Hoxer. Slusen. (1904.)

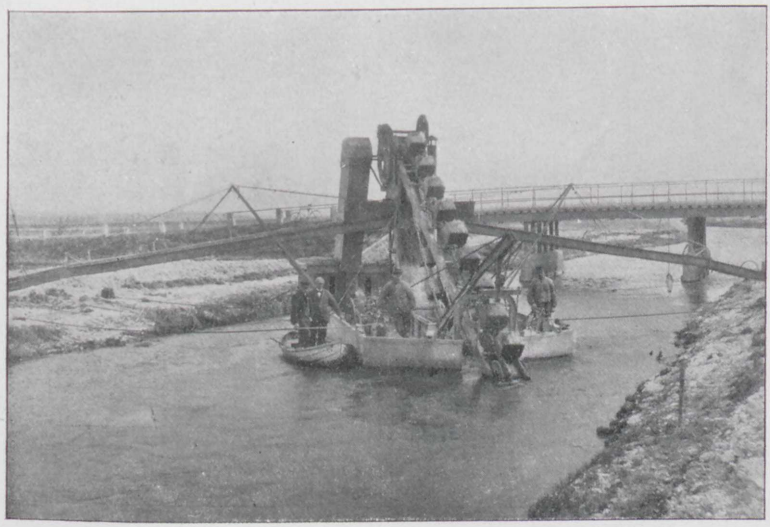

Fot. P. Nielsen, Skals.

Skalsaaen. Gravemaskine ved Løvel Bro. (1906).

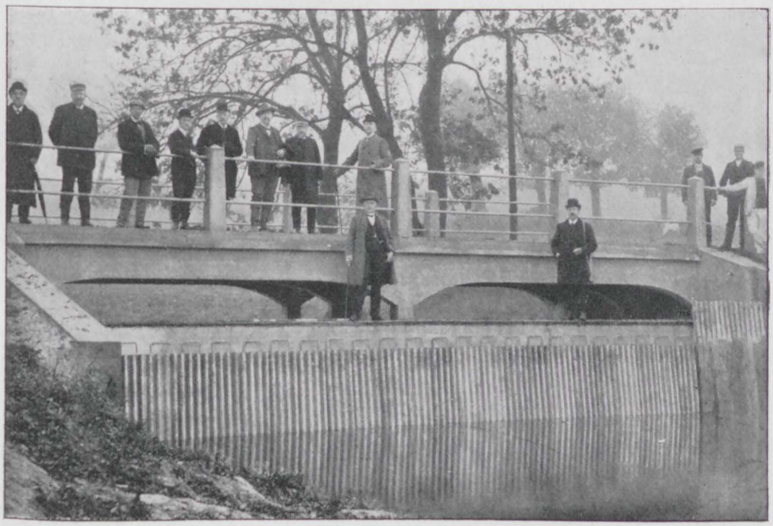

Fot. R. Nielsen, Kasino.

Ringsted Aa Bro med Stemmeværk (Naaledæmning) ved Have Mølle. (1907).

Fot. Chr. E. Jørgensen, Viborg.

Afvanding ved Vindmotor. Sneglen liggende frostfri i Betonkumme. (1908).

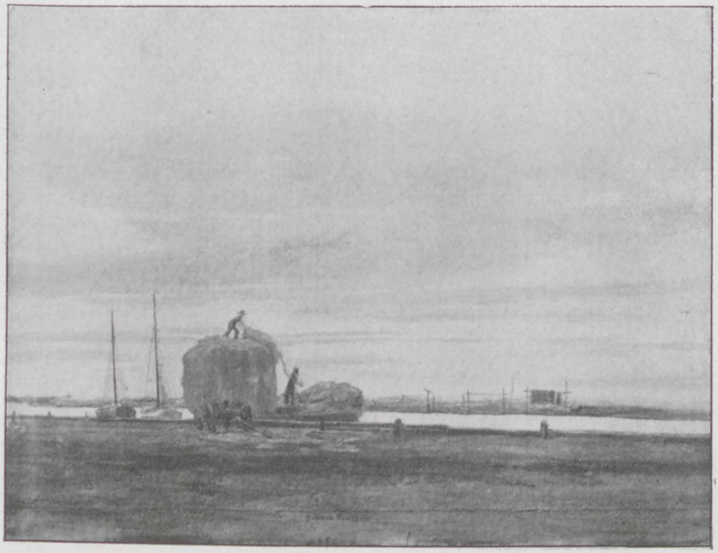

Efter Maleri af Joh. Rohde.

Høhøst ved Aaen.

blive en almindelig vejledende Virksomhed, der udøves gratis hos enhver, der her i Landet ejer lave eller usunde Jorder, og Arbejderne maa følgelig falde ind under Vanding eller Afvanding, Inddigning eller Inddæmning eller udgøre et Led i Mergelforsyningen.

De almindeligst udførte Vandings- og Afvandingsforetagender eller rettere Vandstandsreguleringsarbejder er naturlige, men kan ogsaa være kunstige, d. v. s. Vandingen eller Afvandingen foregaar ved mekaniske Hjælpemidler.

Der er ved Hedeselskabets Bistand anlagt ialt ca. 100 Vandingskanaler med en samlet Længde af ca. 55 Mil og med et Vandingsareal af 14,288 Tdr. Land. Det største Kanalanlæg er den store Skernaakanal, ca. 3 Mil lang, der ved Indløbet fører ca. 1800 Tdr. Vand i Minuttet. De kunstige Vandingsanlæg, hvor Vandet ved Maskinkraft løftes fra Vandløbet til Vandingskanalen findes her i Landet saa godt som udelukkende i Marskegnen omkring Ribe. Det største Anlæg findes i N. Farup Enge, hvor et Areal paa 890 Tdr. Land vandes fra et Maskinanlæg, bestaaende af en Dampmaskine, der driver en Centrifugalpumpe med en Ydeevne af ca. 300 Tdr. Vand i Minuttet. Vandingsanlæget kostede ialt 75,000 Kr.

De almindeligst forekommende Vandstandsreguleringsarbejder er Vandløbsreguleringerne; Engene, der ligger langs med vore Vandløb, giver ofte paa Grund af for høj Vandstand i disse for ringe og daarlig Afgrøde, de er usunde og sure. For at bøde paa dette Forhold reguleres og uddybes Vandløbene i Almindelighed saaledes, at Vandstanden sænkes til normalt at være 3—4 Fod under Overfladen af de tilstødende Enge. Hvor det kan lade sig gennemføre, bygges der samtidig med Reguleringen tillige Stemmeværker, der skal tjene til at stuve Vandet i Vandløbet og de tilstødende Grøfter, saa

Græsserne særlig i Vegetationsperioden ikke skal savne den fornødne Fugtighed. Af saadanne naturlige Afvandinger eller Vandstandsreguleringer er der ved Hedeselskabets Hjælp udført og under Udførelse ialt 112 med et interesseret Areal af ca. 38,900 Tdr. Ld.

Det største Vandstandsreguleringsarbejde her i Landet er »Skalsaaens Regulering«, ved hvilken en samlet Strækning af 11 Mil Vandløb blev reguleret og uddybet til Fordel for et Areal af ialt 6270 Tdr. Ld. I Forbindelse med Reguleringen blev der opført 27 Stemmeværker. Arbejdet har ialt kostet ca. 250,000 Kr. Billedet viser den ene af de Gravemaskiner, der blev anvendt ved Udgravningen.

Det andet Billede er et Fotografi af et Stemmeværk, en saakaldt Naaledæmning, opført ved Reguleringen af Ringsted Aa.

Som et Exempel paa en Vandstandsregulering skal tillige nævnes Afvandingen ved Aarup Mølle et Par Mil Sydvest for Thisted. Umiddelbart ovenfor Møllen ligger der ca. 500 Tdr. Ld., af hvilke 300 Tdr. Ld. er Enge, medens de 500 Tdr. Ld. er Tørvemose.

Disse Arealer var tidligere en Slags Mølledam for Møllen, idet Vandet ved Opstemningen blev stuvet op til i Højde med og over Overfladen. Det Projekt, som Hedeselskabet udarbejdede og fik gennemført, var baseret paa at bevare Vandmøllen og foretage Afvandingen ved at føre Afvandingskanalen fra de lave Arealer under Tilløbet til Møllen til dennes Bagvand. Da Møllens totale Opland tidligere var 20,120 Tdr. Ld., og det Opland, der efter Planens Gennemførelse afvandes til Bagvandet, er 5300 Tdr. Ld., mistede Møllen altsaa godt en Fjerdedel af sin Vandkraft. For at erstatte Møllen dette Tab, gik Projektet imidlertid ud paa at inddæmme saavel Tilledningen til Møllen som Mølledammen, saaledes

at de tidligere vandlidende Arealer isoleredes fra Mølleopstemningen, og dennes Højde blev kun afhængig af Dæmningerne. Det, som Møllen mistede i Vandkraft ved Tab af Vandmasse som Følge af dens Oplands Formindskelse, blev erstattet den ved Forøgelse af Opstemningshøjden, altsaa ved Forøgelse af Faldet ved Møllen.

Det lykkedes paa denne Maade at bevare Møllen, der var afkøbt den tidligere Ejer for 54,000 Kr., uden at selve Afvandingsforetagendets Gennemførelse, Jordarbejde m. m. blev dyrere for de interesserede Lodsejere, end det vilde være blevet, om Møllen var helt nedlagt.

De af Hedeselskabet projekterede kunstige Afvandindinger er alle, paa en enkelt Undtagelse nær, Vindmotoranlæg. Paa vedføjede Billede ses en Vindmotor, der trækker en Vandsnegl; Sneglen drives direkte fra Motorens lodrette Axe gennem koniske Tandhjul; den ligger i en Betonkumme, der kan lukkes med Skod, saa det nederste faste Leje til enhver Tid kan efterses. Af saadanne Anlæg er der ialt udført 40 med et samlet Areal af ca. 2600 Tdr. Ld.

Noget efter Midten af forrige Aarhundrede blev der her i Landet udført en Mængde *Inddæmningsarbejder*, der langtfra alle har vist sig at være økonomiske Foretagender. Først i de senere Aar har Hedeselskabet været medvirkende ved nogle enkelte af den Art Foretagender, f. Ex. Inddæmningen af Lønnerup Fjord og for Vester- og Gjellersøer; begge Steder sker Afvandingen ved selvregulerende Sluser uden Anvendelse af Vandløfteapparater.

Af større *Inddigninger* er i de sidste Aar udført Digeanlæget for Engene mellem Sødringholm og Overgaard ved Mariager Fjord. Diget beskytter et Areal paa ca. 3000 Tdr. Ld. mod Oversvømmelse, det har en Længde af ca. $1^1/_4$ Mil og en Højde over daglig Vande af 8 Fod,

Kronebredden er 6 Fod, og Digets Skraaningsanlæg udad og indad henholdsvis 6 : 1 og $1^1/_2$: 1. I Forbindelse med Digeanlæget er der udført en gennemgribende Regulering og Uddybning af de gennem Engene strømmende Vandløb, der alle er samlede i ét Udløb gennem en i Diget bygget selvregulerende Sluse. Hele Inddignings-foretagendet har kostet ca. 115,000 Kr.

I de kommende 3 Aar vil antagelig Diget for Marsken ved Ribe komme til Udførelse. Dette Dige, der har været paa Tale i mere end 100 Aar, vil beskytte ca. 12000 Tdr. Ld. rige Marskenge mod Vesterhavets ødelæggende Stormfloder; det er kalkuleret at ville koste 1,780,000 Kr., af hvilket Beløb Lodsejerne dog kun skal betale 675,000 Kr., medens Amtet yder et Tilskud af 50,000 Kr. og Staten Resten. At Diget bliver saa dyrt, skyldes hovedsagelig de store Vandløb, Kongeaaen og Ribe Aa, der i Sluser skal føres igennem Diget; Slusen for Ribe Aa skal tilmed bygges som Sejlfartssluse.

De magre, jydske Sandjorders Forsyning med Mergel har i de sidste Aar lagt meget Beslag paa Hedeselskabets Arbejdskraft; her skal kun nævnes, at der, foruden Transporten paa Statsbanerne, der i Hovedsagen foregaar fra Mergellejerne ved Sejlgaard, Kølsen, Damhusaaen, Mejlbygaard og Vedsted, og Transporten paa de faste Mergelbaner ved Grindsted, Damholt og Eskjær, nu ogsaa transporteres Mergel paa transportable Sporbaner, af hvilke for Tiden 6 med en samlet Længde af ca. 10 Mil med ca. 400 Vogne, er i Drift. Som Trækkraft anvendes paa flere Baner Petroleumslokomotiver, paa 2 Baner Damplokomotiver og iøvrigt anvendes Heste. Af og gennem Hedeselskabet er i de sidste Aar indkøbt for $^1/_4$ Mil. Kr. Spormaterial til Mergeltransport.

Endnu skal kort omtales en Sag, der til at begynde med ikke skilte sig ud fra Hedeselskabets kulturtekniske

Arbejder, men som sikkert, om den bliver realiseret, ganske vil falde udenfor de Arbejder, som Hedeselskabet hidtil har beskæftiget sig med, nærmest fordi det hele Foretagende er enestaaende af sin Slags her i Landet; det er Anlæget af Kanaler ved Gudenaa neden for Silkeborg. Der skete i 1904 Henvendelse til Hedeselskabet om at undersøge Mulighederne for Anlæg af Vandingskanaler fra Gudenaaen, og foranlediget heraf blev i Hedeselskabets Tidsskrift for Januar 1905 fremsat et Udkast til Udnyttelse af Gudenaaens Vandmasser; dette ganske foreløbige Projekt, der paaviste Muligheden af ved Kanalanlæg foruden Vanding at opnaa store Fordele for Besejlingen af Gudenaa samt Tilvejebringelse af et her i Landet enestaaende stort Vandfald, er i de nu forløbne Aar bleven nærmere udarbejdet, særlig med Vandkraftanlæg for Øje.

Da Projektet for Tiden behandles af en af Ministeriet for offentlige Arbejder nedsat Kommission, skal det kun skitseres her i sine Hovedtræk. De røde Linier paa Planen betegner de projekterede Kanallinier; Hovedkanalen foreslaas optaget ca. $^1/_2$ Mil nedenfor Sminge Sø. Den føres med en Bundbredde af 32 Fod ned til Tange, en Strækning paa $2^1/_4$ Mil, og her vil Kanalens Vandspejl paa Grund af dens ringe Fald (1 : 10000) og Aaens stærke Fald paa samme Strækning, ligge 38 Fod over Gudenaaen Da Kanalen gennemsnitlig vil føre en Vandmængde af ca. 400 Kubikfod i Sekundet, vil der kunne etableres et Vandfald paa ca. 1500 HK. Kanalanlæget med Broer, Underløb, Turbineanlæg m. m. er kalkuleret at ville koste ca. 900,000 Kr. I Stedet for denne enkelte Kanal kan Gudenaaens Fald paa den betragtede Strækning gøres frugtbringende gennem to mindre Kanalanlæg. Det øverste optages paa samme Sted som Hovedkanalen og føres ned til Kongensbro, hvor der kan blive et Vand-

fald paa 13 Fod med en Kraft paa 530 HK.; den anden Kanal optages 1500 Alen nedenfor Kongensbro og føres derefter noget lavere end Hovedkanalen til Tange, hvor der faas et Vandfald paa 26 Fod med en Kraft paa 1050 HK.; de to Anlæg er kalkuleret at ville koste henholdsvis 280,000 Kr. og 620,000 Kr., altsaa tilsammen 900,000 Kr.

Af det nu meddelte vil det forstaas, at det er et ret uensartet Arbejde, ogsaa teknisk set, der falder ind under Hedeselskabets kulturtekniske Virksomhed; endvidere maa det jo erindres, at Arbejdet med en Sag saa langt fra er afsluttet med Udarbejdelsen af et Projekt; meget ofte det vanskeligste Arbejde, at skaffe den for Anlægets Gennemførelse nødvendige hele eller delvise Enighed til Veje, resterer. Da der selv ved mindre Sager kan være mange interesserede og ofte forskellige Interesser repræsenterede, kan det undertiden falde meget vanskeligt at faa en Sag gennemført.

Der skal her nævnes et Exempel paa, hvordan Gangen er for en af de nu almindeligst forekommende Sager, en Vandløbsregulering vedrørende et mindre Vandløb:

Sagen opstaar i Almindelighed ved, at der fra een eller flere Lodsejere kommer en Skrivelse til Hedeselskabet med Anmodning om Assistance; en Ingeniør tager derpaa Arealerne i Øjesyn, og saafremt der er tilstrækkelig Grund til en nærmere Undersøgelse, bliver der blandt de interesserede Lodsejere samlet Underskrifter paa et Andragende til Hedeselskabet, ved hvilket Andragerne forpligter sig til at refundere Selskabet dets Udgifter, saafremt det Forslag, som maatte blive fremsat, skulde strande paa Grund af Modstand fra dem. Naar der er opnaaet et efter bedste Skøn tilstrækkeligt Antal Underskrifter, saa der kan ventes at være Mulighed for Sagens Gennemførelse, bliver Forarbejderne i Marken, der

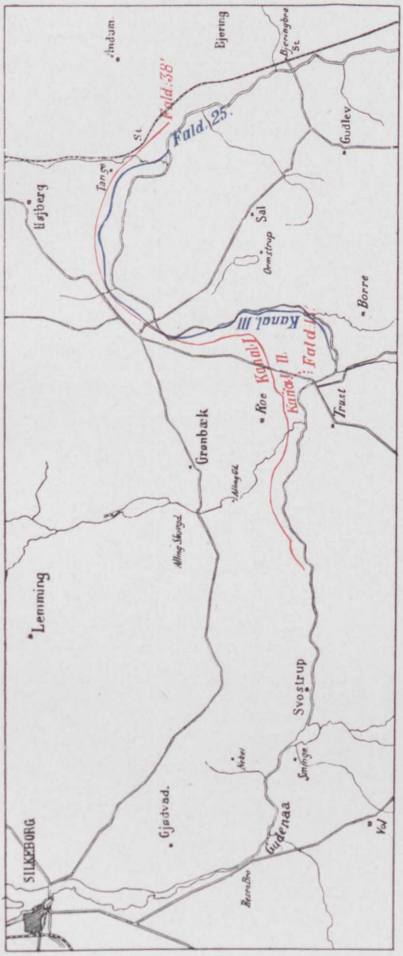

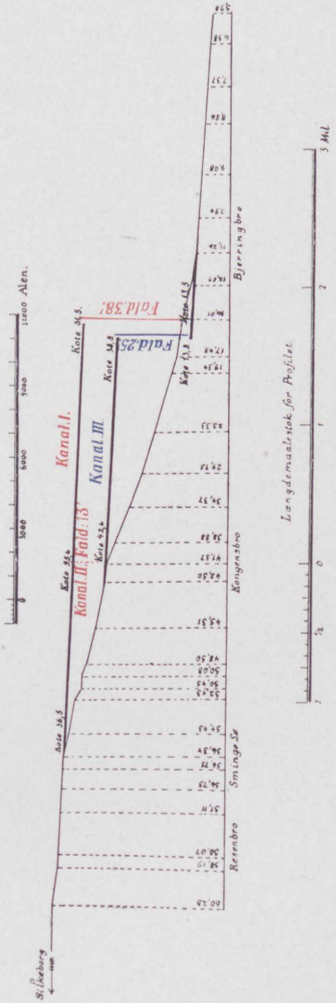

Gudenaakanalerne.

11

bestaar i Nivellement, Pejling og Opmaaling, foretagne, og derefter udarbejdes, helst i Vinterhalvaaret, Projektet paa Hovedkontoret. Naar Projektet er færdigt, sammenkaldes et Møde, paa hvilket det forelægges de interesserede, og der træffes Bestemmelse om Sagens videre Fremme; er der blot nogen Tilslutning, indbringes Forslaget for Vandsynet, og saafremt det nu for dette kommer til et for alle Parter tilfredsstillende Resultat, kan Arbejdet derefter udføres. I mange Tilfælde lykkes det imidlertid ikke at afslutte Sagen for Vandsynet, hvorfor den gaar til næste Instans, Landvæsenskommissionen, for hvilken det næsten altid lykkes at gennemføre Hedeselskabets Forslag.

Som man kan tænke sig, er det om Udgiftsspørgsmaalet og særlig Udgifternes indbyrdes Fordeling, at Kampen i Reglen staar, og Hedeselskabet forelægger derfor nu sammen med Projektet et Udkast til en Partsfordeling. Det er beklageligt, at mange af disse Arbejder, der dog saa godt som alle økonomisk set er fortrinlige Foretagender, som oftest maa gennemføres med en pinlig Økonomi, der selvfølgelig ikke kan andet end svække Arbejdets Bonitet og Holdbarhed.

Enge og Moser.

Af Th. Claudi Westh.

Engvandingen

var det, vel mere end noget andet, der spandt Traaden mellem Hedeboerne og *Dalgas*, da denne i 60erne og 70erne lagde Grunden til det store Landvindingsværk, som Hedeselskabet blev. Engvanding kendte man, og kunde Hedeselskabet lede Vandet fra Vandløbene op over Engene, ja stundom op over de høje Sandmarker med, saa var ogsaa nok dets øvrige Virksomhed god.

I Hedeselskabets første 20—25 Aar blev Anlæget af Vandingskanaler drevet saa vidt, at der næsten ikke var mere Vand at hæve.

De Arealer Vandingseng, der paa denne Maade er skabt, kan ikke gøres op, da Hedeselskabet ikke har haft med Anlæget af selve Engene at gøre, men man faar et stærkt Indtryk af Kanalanlægenes Betydning ved at betragte en enkelt Egn.

Før Anlæget af *den store Skernaakanal* i 1872 var *Sdr. Felding By* en mager Hedeby. Jorden om Byen var høje, tørre Sandmarker, og selv ved Skernaaen var Engene mest tarvelige, græsbevoksede Sandbrinker; paa den søndre Side af Aaen fandtes vel lave Arealer, men det var sure Moser og Kjær. Fra disse Moser og Kjær — Felding Mose m. fl. — hentede dog den Gang Feldingboerne deres Hø, der bestod af Halvgræsser, Blaatop, Pors og Lyng og altsaa var et daarligt Foder. Efter Kanalens Anlæg hørte denne Høbjergning snart op og

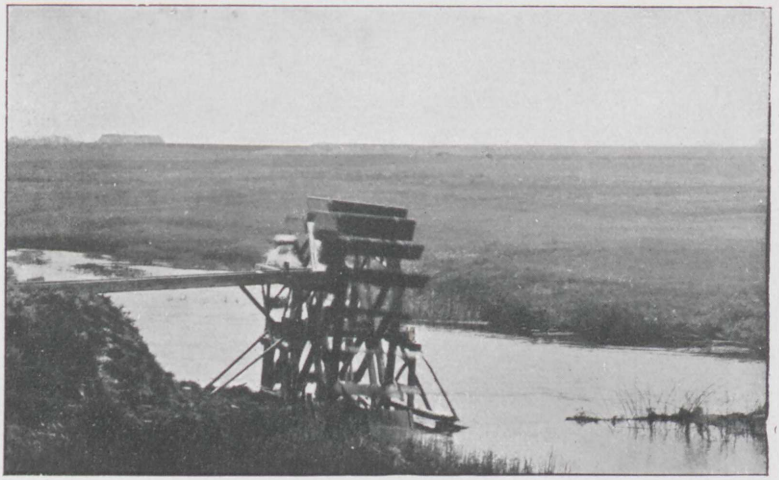

Et Strømhjul. Gammeldags Vandingsmaade.

Fra Højengene.

Kanal gennem udyrket Land (Hesselvig).

Kanal langs Engkanten (Hesselvig).

Stuehuset paa Hesselvig Enggaard.

i disse Moser ligger nu Hedeselskabets Mosestation, Skovbjerg, og Hedehjemmet Lyng.

1872 anlagdes altsaa Kanalen, og den skar sig igennem højt op paa den flade Sandmark; herfra risler Vandet ned over Markerne fra Afsats til Afsats for sluttelig at vande de gamle naturlige Enge ved Skernaaen, før det atter styrter sig i den Aa, som Menneskets Snille har berøvet sit retmæssige Indhold et Par Mil længere oppe.

Og hvad er da Virkningen? Virkningen er, at disse fordums Heder eller disse fordums tørre Sandmarker, hvor Solen sved de usle Græstotter, hvor Rug og Kartofler, Spergel og Boghvede sparsomt og tyndt groede op af det golde Sand, som det nu ses ovenfor Kanalen, der gror nu alle Landbrugets sædvanlige Afgrøder kraftigt og paalideligt, og Sandet er i Aarenes Løb blevet til dyb, mørk Muldjord, i hvilken Forbindelse det dog skal bemærkes, at man her i stor Udstrækning har undgaaet Eensidighed med Vanding alene; man har merglet og gødet tillige og derved udnyttet Vandet helt.

Men Virkningen maales bedst ad anden Vej. Distriktsbestyrer *Pedersen-Hjerk*, meddeler mig, at Besætningerne siden 1872 er stegne til det 3—4 dobbelte og nævner eksempelvis, at *Mosegaard* den Gang havde 2 Heste, 2 Trækstude, 10 Køer og 8 Ungdyr, og nu har 6 Heste og ca. 50 Kreaturer. Under *Drongstrupgaard* hørte ca. 600 Tdr. Land med Besætning 5 Heste og 24 Kreaturer foruden Faar. Ejendommen er nu delt i 5 Ejendomme med ialt 27 Heste og 104 Kreaturer foruden Faar.

At omsætte Værdiforøgelsen i Penge er ikke let; de to Gaarde anslaas til at være stegne fra en Værdi af ca. 24,000 Kr. til over 100,000 Kr., og Værdiforøgelsen af Felding Byes Jorder under Kanalen maa nævnes med et Tal som 300,000 Kr.

Men som Hedeselskabet i 70erne og 80erne gennemførte Kanalanlægene og derved *skaffede* Vandet, saaledes har det efterhaanden søgt at lære Beboerne at *bruge* Vandet vel. — I ældre Tider mente man, at Vandet alene kunde frugtbargøre Heden saavel som Naturens Enge og det sure Kær, men Tiden lærte noget andet. Sandmarken levede vel op, naar den saa uventet følte Vandet risle gennem sine Porer, mens Solen ellers plejede at svide de sidste Græstotter; og Lyngen svandt bort, hvor Vandet kom frem, men Udbyttet blev ikke stort; der var grønt, hvor der før var gult eller brunt, men Græsset var kort og magert. Og hvorfor? Fordi Vandet i Hedeegnenes Vandløb er magert; det er Vand og ikke synderlig andet! Og Heden og de magre Sandagre indeholdt heller ikke megen Næring.

Man ved nu, at den Jord, der vandes, skal have sin øvrige Næring tilført ligesom al anden Jord. Den skal mergles eller kalkes een Gang for alle, og den skal derefter gødes.

De medfølgende Billeder viser smukt, hvorledes Naturen i en øde Hedeegn som Hesselvig — et Par Mil Syd for Herning — er fuldstændig forandret ved et Kanalanlæg og samtidig Plantning.

Mosekulturen.

Allerede i 70erne interesserede *E. Dalgas* sig stærkt for Moserne — særligt for de lyngbevoksede Moser og Kærjorder, da de jo findes rundt omkring i Hederne — men der var paa dette Tidspunkt for lidt virkeligt videnskabeligt Grundlag at bygge paa. I Holland og adskillige Egne af Tyskland var vel gennemført storslaaede Moseopdyrkninger med fortrinligt Resultat, men det var under Forhold, hvor tilfældigt sammenfaldende Omstændigheder betingede det gode Resultat.

Flere saadanne Fremgangsmaader prøvedes her i Landet, men oftest uden den rette Forstaaelse og derfor ofte med meget daarlige Resultater.

Omtrent 1890 (efter Landbrugskongressen 1888) tog Hedeselskabet Mosesagen op for Alvor, og det skete paa den for Hedeselskabet sædvanlige jævnt-folkelige, praktiske Maade. Man lagde ikke ud med stort videnskabeligt Apparat, men søgte at tilegne sig den Viden, der var at finde i Tyskland og Holland, og man søgte at lade denne Viden komme Landmændene tilgode. Gennem Foredrag, Artikler og Smaapjecer vaktes den første Interesse; dernæst anlagdes smaa *Prøvestationer* rundt omkring i Moser og Kær, og endelig tilbød man gratis *Vejledning* til alle, der ønskede det.

Der er ialt ydet 4—5000 *Vejledninger* og anlagt ca. 500 *Prøvestationer* spredt over hele Landet; disse Prøvestationer er Mønsterkulturer, som skal vise Befolkningen Vejen fremad.

Man var de første Aar tilbøjelig til at anbefale Dækning med Sand. Dette er godt, men det er meget dyrt, man kom derfor snart ind paa foreløbig at spare Sandet og nøjes med det mest nødvendige: *at bortlede det skadelige Vand og tilføre de manglende Plantenæringsstoffer Kali og Fosforsyre* samt for de lyngbevoksede Moser: *Kalk.*

Det ejendommelige ved Moserne er jo, at de bestaar saa overvejende af Planterester — Rester af Mosser især samt Halvgræsser m. m. — og at de er saa eensidige af Indhold; medens de nævnte Stoffer mangler saa godt som helt, er der Overflod af det værdifulde *Kvælstof*, og dette betinger Mosernes overordentlige Produktionsevne.

I alle Egne af Landet findes jo nu Kulturer, og Sagen er gaaet ind i Bevidstheden som noget ligetil og selvfølgeligt, hvilket ganske særligt giver sig tilkende ved

meget omfattende Krav om at faa Vandstanden i vore Aadale reguleret.

Meget kort vil jeg nævne et Par Eksempler paa Kulturarbejders Resultater ude fra Hedeegnene.

Den 14de Oktober 1895 oprettedes hos Gaardejer *Anton Høegh* i Høstrup, Haderup Sogn, en Mosestation paa 3 Tdr. Land, dels paa Moseeng, dels paa Højmose. Begge Kulturer slog fortrinligt an, og den anvendte meget billige Kultur har givet til Resultat, at der paa den fordums ganske uproduktive Mose er høstet 8—10,000 Pd. Hø aarligt pr. Td. Land med en aarlig Kunstgødningstilførsel.

Anton Høegh erklærer, at det var ganske afgørende for ham, at han kom ind paa Mosekultur, han har paa egen Haand fortsat, og hans Besætning er vokset fra 4 Heste, 2 Plage, 16—18 Kreaturer, 4 Svin og 10 Faar i 1895, til 4 Heste, 4 Plage, 28 Kreaturer, 12 Svin og 100 Faar i 1909, og han mener, at Ejendommens Værdi kan anslaas til at være stegen fra 13,000 Kr. i 1895 til 26,000 Kr. i 1907 bl. a. ogsaa, fordi det jo efterhaanden er blevet muligt at tilføre Agermarken den dobbelte Mængde Staldgødning. Foruden Høeghs Opdyrkning er denne fulgt af Naboerne, saaledes at den lille Station paa 3 Tdr. Ld. er bleven til over 30 Tdr. Land.

I 1898 anlagdes længere mod Syd — hos Gaardejer *Poul Andersen*, Egelund pr. Karup — en Prøvestation, ligeledes med et godt Resultat. Besætningen er stegen fra 2—3 Heste, 12—14 Kreaturer, 4 Svin og 10 Faar i 1898 til 8 Heste, 34 Kreaturer, 10—12 Svin og 10 Faar i 1909, og Ejendommens Værdi anslaas at være stegen fra 12,000 Kr. 1898 til 25,000 Kr. i 1909. Ogsaa her har Ejeren fortsat, og Naboerne har taget fat, saaledes at den lille Station paa $2^1/_2$ Td. Land er bleven til 70 Tdr. Land, hvor det sure Kær eller den brune Lyngmose er

bleven til lysegrønne Enge. Hvor man før hentede det usle Halvgræshø eller kummerligt ernærede nogle Ungdyr om Sommeren, der hentes nu det duftende Hø, der bringer Velstand til Hjemmene i denne før saa magre Egn; Gaardene bygges om, og som Stuerne bliver lysere, bliver Livet lettere, naar man i Stedet for at kæmpe imod en træg og uvillig Natur lærer at arbejde med Naturen og skabe Betingelser for, at Naturens gode Kræfter kan virke.

Mergel.

Af Th. Claudi Westh.

Alle kender vel fra Hedeforfatterne, hvorledes Nybyggerne paa Heden først og sidst spørger efter Mergel; hvorledes den unge, arbejdslystne og arbejdsdygtige Mand med frisk Mod bosætter sig paa den nøgne Hede, blot der findes Mergel. Og hvor uhyre Skuffelserne er, om Mergelen er for daarlig, eller der er for lidt af den; da bliver de unge, glade Nybyggere snart forslidte, forsultne, forhutlede.

Hedeselskabets *Mergelsøger* har fundet Mergel paa nær ved 1700 Steder; Søgningen foregaar paa simpel Maade ved et Staalbor, hvori er blot en lille Rille, der skal optage Mergelen, Mergelsøgeren hælder da lidt Syre paa, og hvis det bruser — Kulsyren drives bort — fastslaas Mergelens Tilstedeværelse.

Men store Strækninger er uden Mergel eller har for daarlig Mergel, og der er derfor for næsten 20 Aar siden paabegyndt *Transport af Mergel paa Jernbanerne*, hvortil Statskassen gennem Hedeselskabet yder Tilskud ($^7/_{10}$ af Fragten). Der fragtes nu aarligt en halv Snes tusind Vognladninger Mergel og Kalk med Statstilskud.

Men mange Egne har ikke Mergel og har for langt til Jernbanen, og der er derfor i de sidste Aar kommet i Gang en *Transport af Mergel paa flyttelige Sporbaner*. Mergelen køres fra gode Mergellejer 1 à 2 Mil ud, og det vil jo let ses, at det er store Arealer, et saadant Spor kan forsyne.

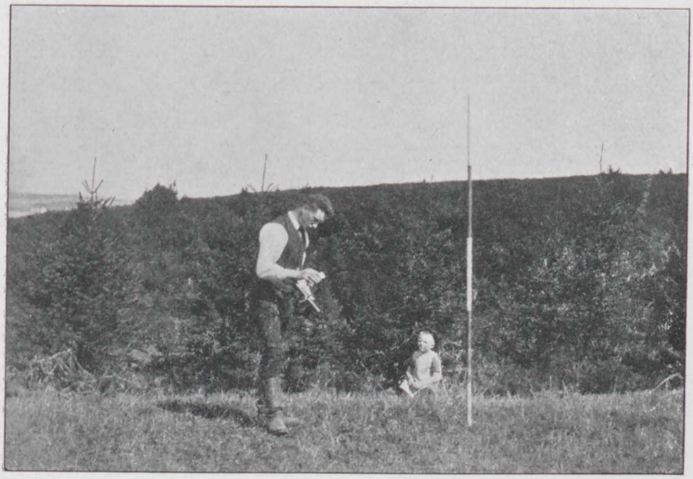

Mergelsøger.

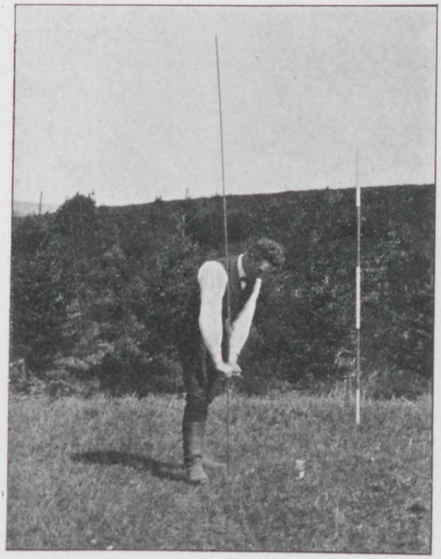

Mergelsøger.

Mergelen køres ind paa hver Mands Mark.

Billede til: »Mergel«.

Sporene ejes af Hedeselskabet, der udlejer dem billigt til Forbrugerne. 5 saadanne Spor haves nu, foruden, at der for en længere Aarrække siden er anlagt 3 faste Mergelbaner.

Mergling eller Kalkning er en Nødvendighed for Hedejordens Kultivering; enhver Kamp imod Lyngen — imod Heden — uden Mergel eller Kalk er haabløs, men man maa jo derfor ikke tro, at enhver Hede kan gøres frugtbar ved Mergling; Merglingen forandrer selv den magreste Hedes Natur, men den gør den ikke frugtbar, i den Henseende bør vi høre paa Aakjær, naar han lader Lyngen sige:

Und mig da Fred paa min Fædrenegrund!
Lad mig i *Sandet* dog Rødderne sprede!
Brød skal du hente fra *Muld*markens Bund,
Vidsyn og *Fred* paa min drømmende Hede.

Herning.

Hvorfor den er bleven en stor by.

Af valgmenighedspræst Terkelsen.

Når Herning i vore dage undertiden kaldes »Hammerum herreds hovedstad« eller »stjærnen på heden«, passer dette ganske på nutidens Herning. Den er hovedstaden i det store Hammerum herred, der er 21,5 □-mil eller lige så stort som Lolland, og den er i flere henseender det lysende midtpunkt for vidtstrakte flader, som i al fald engang har været hede. Nu skal man rigtignok mindst 1 à 2 mil uden for Herning for at finde den rigtig store og stille hede. — Herning synes imidlertid ikke at have været *forudbestemt* til at blive midtpunktet i Hammerum herred. Ganske vist er jorden omkring byen særdeles god, og Herning kaldtes da også i ældre dage undertiden smigrende »fede Hanning« i modsætning til det mere magre Hanning i Bølling herred, ligesom den ofte fremstilles som en oase i ørkenen. Men det er åbenbart *Gellerup*, som fra ældgamle dage har været bestemt til at være midtpunktet i herredet, og det er kun ved beboernes uforstand i tidligere tid, at denne mulighed forspildtes til fordel for Herning.

Gellerup kirke er nemlig den ældste kirke i herredet, ja, den ældste landsbykirke i Danmark, som man véd om, hvad år den er bygget (1140), og den har utvivlsomt i sin tid været herredskirke. — Ved Gelleruplund lidt vest for kirken stødte den gamle vej fra Holstebro

Herning Museums Bondegaard. *Fot. C. Jørgensen, Herning.*

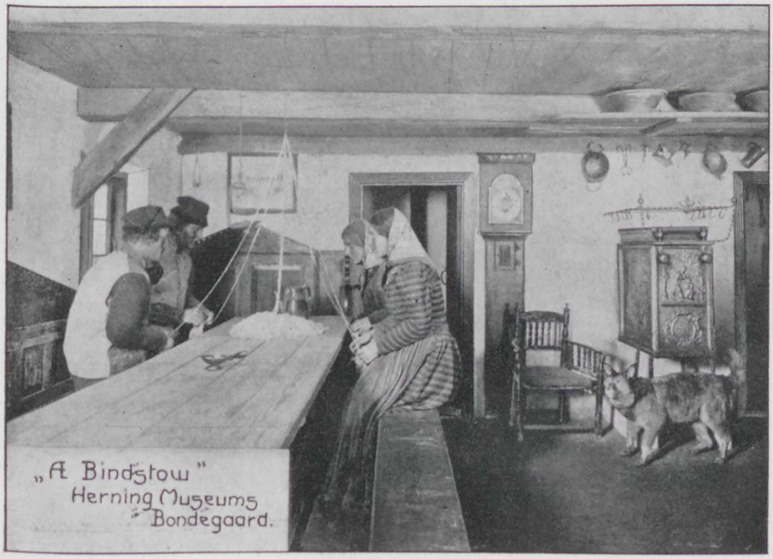

»Æ Bindstow« i Herning Museums Bondegaard. *Fot. H. Pedersen, Herning.*

Tinghuset i Herning.

Fot. H. Pedersen, Herning.

til Horsens sammen med den vej, som fra Ringkøbing førte til samme mål. Her mødtes i gamle dage den ridende post fra Ringkøbing med de ridende poster, som besørgede brevene til Silkeborg og videre ud, og Gjellerup var midtpunktet for Hammerum herreds postvæsen. Her holdtes endelig det store årlige marked i begyndelsen af September, som endnu over 30 år efter, at det er flyttet til Herning, ofte kaldes »Lund-marked«. Det egentlige marked varede i 3 dage; men med forberedelser og lidt efterslæt kom det til at strække sig over ca. 8 dage. Det samlede mennesker i tusindvis fra nær og fjærn. På en strækning af henimod en halv fjerdingvej stod teltene og boderne ganske tæt på begge sider af vejen, og der handledes med alt muligt. Her måtte mange af herredets beboere gøre deres indkøb for hele året, da det var overmåde besværligt for dem at komme til Ringkøbing, Holstebro, Horsens eller Aarhus. Dette årlige marked var ligesom et eneste stort vidnesbyrd om, at her var midtpunktet i hammerum herred. Men således skulde det ikke blive ved med at være, og den første årsag til forandring var følgende.

I tidligere tider havde herredstinget været holdt på herredsfogdens bolig, som skiftevis havde været på forskellige større gårde i Snejbjerg, Ikast, Herning osv. Men da Jørgen Christian Landt var bleven herredsfoged i Hammerum herred (1825—39), skulde der opføres et tinghus i herredet, og herredsfogden fik af regeringen overdraget det hverv at købe grund til det i Gelleruplund, herredets daværende midtpunkt. Men de Gelleruplund mænd mente, at her var noget at tjæne, og de stillede så store fordringer, at herredsfogden fandt dem urimelige. Han indstillede derfor til regeringen *lille Lavlund i Herning* som et passende sted. Hans forslag toges til følge, og 1827 byggedes ting- og arresthuset her.

Det var, som en ældre forfatter skriver, »det første æg i reden«. På lignende måde gik det i 1849, da landevejen fra Aarhus til Ringkøbing skulde anlægges. Man siger, at de Gelleruplund mænd ikke ønskede den gennem deres by, fordi der ad en sådan landevej altid kom så mange løse, omstrejfende personer, der kunde være til besvær for de nærmest boende. At vejen også kunde være god for hæderlige folk, synes de kloge Gellerup mænd ikke at have tænkt på, og så gik landevejen uden om dem og kom igennem Herning. Senere kom der landevej til Holstebro (1851) og over Knudmose til Vejle (1862).

Da dette skete, havde Herning allerede sejret over Gellerup, som midtpunkt i herredet, og det var en selvfølge, at jernbanen fra Silkeborg også måtte føres til Herning. Dog må regeringen ikke have haft stor tro til Herning eller dens opland; ti skønt banen var bevilget 1872 blev den ikke bygget. Regeringen vilde ikke have med den at gøre. Det blev en privatmand, *kammerraad Møller* i Ringkøbing, som søgte og fik koncession til at anlægge den. Den åbnedes 1877 og købtes kort efter af staten. Siden er der kommen baner til Skjern, Holstebro og Viborg, og når banen til Vejle bliver færdig, vil Herning ligge som knudepunktet i det midtjydske jærnbanenæt.

Alt, hvad hidtil er nævnt, er imidlertid kun mere eller mindre ydre anledninger til byens fremkomst. Den egentlige, dybere liggende grund til, at den har vokset sig så stor, er, at hele oplandet omkring Herning i de sidste 50 år har gennemgaaet en udvikling, som ganske sikkert ingen anden egn i Danmark af samme omfang kan opvise mage til. Det Hammerum herred, som i gamle dage spotvis kaldtes »Jammerfuld herred«, er allerede nu for største delen et veldyrket land, hvor heden mere

og mere er forsvunden og forvandlet til veldyrket agerjord, hvor store skove er i opvækst, og hvor læ- og hegnsplantning bestandig tager større fart. — Dette er naturligvis især sket ved en gennemført udstykning af de store arealer. Ethvert nyt hjem — og sådanne er i de sidste halvhundrede år skudt op som paddehatte i Hammerum herred — har været udgangspunktet for ny landvinding. Et par exempler vil allerbedst oplyse denne udvikling.

For omtr. 50 år siden hørte til gården *Tanderup* i Snejbjerg sogn ca. 1600 tdr. land. Ved en taxationsforretning 1861 holdtes på gården 10 heste, 70 køer, 2 tyre, 20 stkr. ungkvæg og 40 får. Så begyndte udstykningen. Til hovedgården hører nu 416 tdr. land; *men på gårdens grund ligger der ca. 30 ny hjem.* På hovedgården holdes 18 heste, 140 kreaturer og 10 får, altså betydelig mere end 1861 på den samlede gård, og af de 30 ny ejendomme er der flere, hvorpå der holdes 4 heste, 20 kreaturer og 4 får.

Til gården *Skåphus* i Sunds sogn, oprindelig en schäferigård under Herningsholm, hørte 1860 lige ved 3000 tdr. land, og gården var den gang Danmarks »største, men dårligste gård« (Trap), så dens kreaturhold sikkert ikke har været særlig stort. Først 1870 begyndte udstykningen, og medens hovedgården nu kun har et jordtilliggende af 350 tdr. land, er der opvokset 33 ny hjem på dens grund, hvorpå der holdes en samlet besætning af 62 heste og 252 kreaturer, foruden får. Desuden holdes nu på selve hovedgården 4 heste, 12 kreaturer og 8 får. — Endelig skal endnu nævnes et talende exempel fra det sydøstlige hjørne af herredet. Til *Voulundgård* i Rind sogn, oprindelig en schäferigård under herregården Mattrup, hørte for 50 år siden ca. 2400 tdr. land, hvorpå der kun holdtes 2 stude, 3 køer og 60 får. Efter udstykningen ligger der 17 ejendomme på dens grund, hvoraf den største har et hold

af 4 heste, 16 kreaturer og 6 får. Men på hovedgården holdes nu 10 heste, 40 kreaturer og 44 får.

Den uhyre fremgang i Hammerum herred kan også ses af mejerierne. Det er vel ret almindeligt landet over, at mejeriernes mælkemængde er vokset til det dobbelte. Men i Hammerum herred er det ikke ualmindeligt, at mejerier nu har det femdobbelte af, hvad de begyndte med. Ljørring mejeri begyndte med at behandle 2 millioner pd. mælk årlig; men uden at udvide sit område havde det, lige før et nyt mejeri dannedes indenfor dets kreds, henimod 10 millioner pd. mælk at behandle om året.

Æren for denne vældige udvikling tilkommer i første linje egnens egen indfødte befolkning, som i tidligere tid særlig har været kendetegnet ved de tre ting: flid, nøjsomhed og gudsfrygt. Men når det opblomstrende Hammerum herreds historie skal skrives, vil »*Det danske Hedeselskab*« altid få en betydelig plads. Dette selskab og dets mænd har i en sjælden grad forstået at tage praktisk på sagerne, så hedebønderne, trods deres langsomhed og mistænksomhed har fået tro til selskabet og tro på de muligheder, som deres egen jord gemte. Hedeselskabet er i mange tilfælde gået foran i udviklingen og har selv i praxis vist, hvad der kunde nåes; men dets hovedbetydning ligger ganske sikkert i, at det har været som en lærer for hedens befolkning og givet den mod til selv at tage fat.

Når udviklingen og fremgangen i Hammerum herred omtales, er det også nok værd at lægge mærke til, hvad der kan komme ud af *husflid*. Hammerum herred hører jo nemlig fra ældgamle dage til bindeegnen lige så fuldt som Lysgård herred, og også her har bindestuerne, som St. Blicher har skildret, været almindelige i alle byer. Endnu for 50 år siden gav alle i herredet både mænd og kvinder, både unge og gamle sig af med strikning, og navnlig i vintertiden frembragtes der store mængder

af »bindetøj«. Det var næsten den eneste frembringelse, som indbragte kontante penge, og på en gård var det almindeligt, at der skulde strikkes til skatterne. Der solgtes sædvanlig fra en almindelig gård bindetøj for omkr. 80 rdlr. om året, og dermed klaredes alle udgifter. Den årlige omsætning af bindetøj i hele herredet beløb sig for 50 år siden til godt 100,000 kr. Dette må vel kaldes meget godt, særlig når man husker, at det alt sammen frembragtes ved husflid d. v. s. var fritidsarbejde. Nu er husfliden forlængst hørt op i den gamle skikkelse, og mange unge piger forstår ikke engang at strikke; men den har affødt en ikke ubetydelig tricotagetilvirkning på maskiner, og strikkemaskinen og rundvæven har holdt deres indtog i adskillige hjem. Ifølge meddelelse fra statens statistiske bureau fandtes i 1906 38 virksomheder, som tilvirkede tricotage, med et samlet personel på 594 mennesker, medens 60 arbejdede for fabrikker, der lå uden for herredet. Men da en mængde mennesker desuden har arbejde hjemme med maskning og syning, kan antallet af dem, der i Hammerum herred helt eller delvis lever af tricotagetilvirkning, nok sættes til noget over 1000. — Og den årlige omsætning i tricotage i herredet er nu ca. 1,600,000 kr. eller over *halvanden million.*

Det er denne udvikling i egnen både af landbrug og industri, der er grunden til, at Herning er bleven en by, som nu hører hjemme i den største tredjedel af Danmarks byer. Den er ikke vokset frem i læ af en havn som Esbjerg; men den er helt igennem *et barn af oplandet.* Og det er i Danmark kun Esbjerg, der kan opvise en lignende hurtig vækst, som den Herning har gennemløbet i de sidste 50 år. 1841 boede kun 21 mennesker dér, hvor byen nu ligger. I 1874 var der ca. 400, 1892 var indbyggerantallet steget til 2500, og nu 1909 nærmer tallet sig stærkt de 6000. Og dens vækst har stadig været jævnt fremskridende og sund.

Skulde man nævne nogen enkelt mand, som særlig har haft betydning for byens udvikling, måtte man nævne afdøde landstingsmand *Thomas Nielsen*. Det er derfor også i sin gode orden, at der i det søndre anlæg ved byen står en mindestøtte for ham, ligesom det er naturligt, at der i det vestre anlæg, oprindelig hedeselskabets planteskole, findes en mindestøtte for hedeselskabets stifter, *oberstløjtnant Dalgas*.

Herning har eller får selvfølgelig efterhånden alt, hvad der hører til en moderne by: brolægning i gaderne, gas og elektricitet, og den rummer allerede flere ret anselige bygninger, både offentlige, f. ex. tinghuset, og private. Noget af det, som i fremtiden vil gøre særlig indtryk på tilrejsende, er ganske sikkert det museum, for Midtjylland, som for tiden opføres og navnlig den dertil knyttede bondegård i egnens gamle stil. Her finder man alle de redskaber, som i gamle dage brugtes i gårde og huse på egnen, og i dens dagligstue findes »æ bindstow« fremstillet. Dette museum skylder i hovedsagen en enkelt mand sin tilblivelse, nemlig forhenværende lærer *I. A. Trøstrup*, som endnu er dets leder.

Kommer man kørende mod Herning ad landevejen syd fra, ser man byen fra dens skønneste side. Dens længste udstrækning er nemlig fra øst til vest langs med Ringkøbing landevej. I forgrunden ligger lystanlæget »Pontoppidan«, en gave til byen fra *generalkonsul Pontoppidan* i Hamborg, og bag dette hæver byen sig på en langstrakt, ikke høj bakke, det horn, som har givet Herning dens navn. Den store udstrækning og de forskellige tårne giver den et vist storladent udseende, men ellers er indtrykket venligt. Næsten forunderligt er det at tænke på, at »hedens hovedstad« er bleven til i mindre end 50 år, og at den blev til, fordi flittige menneskehænder vandt sejr over heden og dens lyng.

Alheden.

Minder fra Viborgegnen.

Af Daniel Bruun.

Det er hændt mig i Saharas Ørken, hvor, som Araberen siger: »Horisonten ingen Grænser har«. Det er hændt mig paa Højsletterne i Islands Indre, naar jeg ved Aftenstid efter det lange Ridt over Øderne sad i Teltaabningen og saa ud over de let bølgeformede Sletter mod Jøklernes hvide Kupler —; men navnlig er det ofte passeret, naar jeg færdedes til Hest paa de flade Sander med de forræderiske Jøkelelve nedenfor Vatnajøkul — at Tankerne uvilkaarlig er ilede hjem til de herlige Hedestrækninger i Viborgegnen, til *Alheden*, hvor jeg elskede at færdes som Dreng, hvor mine Udlængsler fødtes, naar Lyngen blomstrede, og Bakkeøer og Kæmpehøje svømmede i Horisonten, og hvor man endnu i min Barndom kunde have Held til at se Tatere »trave« hen over Hedesletterne — dengang, da Heden endnu var ren og skær og jomfruelig.

Der var en Tid, siger Geologerne, da Indlandsisen dækkede Størstedelen af vort Fædreland, dengang dannedes de store Hedesletter ved Israndene, paa lignende Vis, som Sanderne paa Island den Dag i Dag, og de saa sikkerlig ud som disse, kun havde Mennesket endnu ikke fundet Vej saa langt mod Nord:

Hist oppe paa Jøklernes tilsyneladende uendelige, hvide Flade glimter den evige Is; men nede foran den af Rifter og Sprækker kløvede Jøkelrand ligger mørke Grusdynger og Moræner, mellem hvilke det afsmeltede mælkehvide Vand baner sig Vej i utallige bugtende, smaa og store Løb, frem over den milevide, flade Sande, som strækker sig frem mod Havet. Stundom skærer en lys, hvid Stribe sig frem over Sanden. Det er Jøkelelven, der i voldsom Fart kommer brusende ud af Jøkelranden, for at glide fremad mod Havet, medførende Ler og Kviksand. Paa Sanden antager Smaabakker, store Rullestene, og hvad der ellers hæver sig lidt over Overfladen, forunderlige Former i det flitrende Sollys paa Grund af Lysbrydningen. Langt borte svømmer de som Øer og Holme over Horisonten, og til Tider forekommer der prægtige Luftspejlinger af fjærne Terrængenstande. Vover en enkelt Gang Mennesker sig frem over Sanden, naar Jøkelelvene med deres farlige Bund ikke er alt for slemme, ser man paa lang Afstand deres smaa Heste tegne sig som mægtige Karavaner i Ørkenen.

Er det stille Vejr, glider der mægtige Søjler af Støv og Sand langsomt hen over Sanderne, rejst af Hvirvelvindene; men blæser det op, staar alt, Himmel og Jord, i ét, og Sandstormene farver Jøklen mørk og dækker Isranden. Da er det ikke godt for Mennesker og Dyr at finde Vej gennem Ørkenen; men aldeles umuligt er det at færdes derinde, naar »Jøkelløbene« pludselig kommer: Dumpe Drøn, ligesom fjærne Kanonskud forkynder, at Isdækket pludselig er revnet, og snart øjner man et bølgende Hav, der bruser frem over Sletten; det opstemmede Smeltevand har brudt sig Vej gennem Isranden og flyder bort. Paa Havbølgernes Overflade synes man at bemærke utallige Sejlere, der med rivende Fart

Hedebillede. *Fot. E. Jørgensen, Viborg.*

Hedebillede

skyder fremad. Det er kæmpemæssige Isstykker, som føres afsted for maaske efterhaanden at sønderbrydes, eller for ogsaa at strande hist og her paa Sandfladerne, hvor de siden, naar Vandet er faldet, bortsmelter, efterladende vældige Huller.

Saa indtræder der atter Ro for en Tid. Jøklen har faaet Luft, og Elvene tyndes ud. Terner kommer ved Foraarstid i tusindvis og yngler paa de enkelte vandfrie Flader, hvor der findes lidt Vegetation af Dværgpil, og de fylder Luften med deres øredøvende Skrig. Nogle faa Struntjægere har maaske Unger ved Stranden. Deres mørke Skikkelser tegner sig langvejs fra i Luften eller paa Stranden — men ellers er der intet Dyreliv i denne Ørken. Ingen Lyd af summende Bier, brægende Faar eller Hyrdernes Sang lyder i ens Øre. Den store Stilhed hersker overalt — fra Jøkel til Hav, ligesom engang for Tusinder af Aar siden paa Jyllands let bølgeformede Sletter, forinden de dækkedes af Hedelyngen — dengang, da Viborgomraadet laa under Isen, og da Jøkelranden gik fra Egnen vestfor Silkeborg mod Nord til Dollerup-Bakkerne og derfra mod Vest henimod Holstebro — dengang da Karupaa og Holstebroaa var Jøkelelve, og Alheden og Landet mod Vest laa som store overskyllede Sander mellem Indlandsisen og Vesterhavet.

Jøklerne svandt langsomt bort, og Sanderne med de gamle Lejer for Jøkelelvene blev tilbage. I Aartusinder har de ligget hen med Overfladen næsten uforandret, som for længe, længe siden. Lyng og Krat groede op, vel ogsaa Skov et og andet Sted, hvor Grunden var god. Mennesket vandrede ind og fæstede Bo i Aadalene og paa mere frugtbare Strækninger, men store, vidtstrakte Hedestrækninger fik Lov at ligge ubeboede hen Aarhundrede efter Aarhundrede, som Jagtdomæne for Egnens

Herremænd, og som Hjem for de omvandrende løse Eksistenser — indtil de i vor Tid er dragne ind under Civilisationen. Hedens Tid er kommen.

Fra mit Barndomshjem paa *Asmild Kloster* havde man den skønneste Udsigt gennem Udhugninger i Haven til *Viborg*, hinsides Søen, og naar jeg steg op paa Kvisten, eller endnu bedre, naar jeg kravlede op paa det store Loft over den gamle Kirke, kunde jeg over Æbletræerne i Haven skimte Skovene ved *Hald* ude i Horisonten en Milsvej mod Sydvest. Naar ved Foraarstid et lyst grønligt Skær viste sig derude, vidste jeg, at Bøgeskoven var grøn, da droges jeg af Længsel.

Længere mod Syd øjnede jeg det berømte *Lyshøj* og Egnen for Blichers Fortællinger — altsammen Steder, der, saa langt jeg kan huske tilbage, havde en uendelig dragende Magt over mig. Og saa vidste jeg, at endnu længere borte, bag Skovene ved Hald laa *Alheden,* hvor der endnu i mine Drengeaar færdedes Tatere eller Natmandsfolk. Jeg husker, at jeg endog en Gang — det var vistnok før Krigens Tid, da Jærnbanen til Viborg var under Bygning — saa en Del af dem lejrede udenfor Birgittelyst Kro ved Hald Sø. I lang Tid drømte jeg om det frie, herlige Liv, jeg forestillede mig, at disse Mennesker maatte føre, derude paa Heden.

Alheden er ikke længere uberørt af Civilisationen, siden *Viborg-Herningbanen* er bleven aabnet i 1906. Nu kan man i nogle faa Timer fare hen over de mørke Heder, hvor man tidligere i hele Dage maatte age frem ad sandede Hedeveje for at naa fra Viborg over Alheden til Herning, denne opblomstrende nye Hedeby. Ikke mindre end 6 Stationer findes paa det Stykke Vej, og ved de fleste finder man allerede nye Bygninger, især Købmandsgaarde, rejse sig. Deres hvide Cementstenshuse glor slemt i Landskabet, men inden ret længe vil der

gro smaa Byer op ved de bedst beliggende af dem. De vil lette Opdyrkningen og Udnyttelsen af Hederne; og en Mængde Mennesker vil finde Føden, hvor kun enkelte før kunde leve.

Banen gaar først et Stykke langs Viborg Søndersø, derpaa videre forbi den smukke Viborg Plantage til *Hald* Egeskov, saa forbi Hald Gaard til den første Station paa Banen, *Bækkelund*, der ligger overfor en prægtig Kløft i Skoven. Stationsbygningen er en af de smukkeste paa Herningbanen, hvor Stationsbygningerne i det hele taget udmærker sig ved at være stilfulde. Fra selve Bækkelund Hotelhave, der ligger nær ved Stationen i yndefulde Omgivelser, er der den skønneste Udsigt over Hald Sø til Bøgeskoven paa den Halvø, som skyder sig ud i Søen og til Hedebakkerne hinsides, endvidere til Voldstederne af det gamle Hald, baade det, der ligger ud for Bækkelund, og hvor formodentlig Niels Bugge boede, og det, der ligger længere borte: Bispernes Hald, hvor et gammelt Murstenstaarn er bleven restaureret, og hvor interessante Udgravninger er blevne foretagne af Herredsfoged *Krabbe*.

Hvor huskede jeg ikke det mægtige Indtryk, denne Natur gjorde paa mig, da jeg som ni Aars Dreng her var paa Skoleskovtur. Vi spadserede paa vore Ben fra Viborg herud, og vi lyttede til, naar vor gamle Rektor, den bekendte Patriot, Professor *F. C. Olsen*, og Overlærer *Wolle* (»Dr. X. X.«) forklarede os om alle de historiske Minderester, medens vi gennem »Guldbergs Allé« nedenfor Terrasserne i Hald Have, en af de skønneste i Landet, vandrede langs Søbredden ud til Ruinerne. Senere besøgte jeg ofte Hald, navnlig i Lejrtiden, og føjtede om med Soldaterne i Heden og kom udaset hjem.

Det var en glimrende Tid for Viborg By og for Egnens Beboere, naar der hver Sommer kom 10,000 Mand,

som her i Læ af Skovene laa i Teltlejr, for at spredes til Øvelse paa Hederne. Skovene genlød af Musik, naar Tropperne rykkede ud og ind, eller naar der blev holdt Fest som paa Fredericia- og Isteddagene. Officererne havde her en fortrinlig Lejlighed til at samles med Kammerater fra fremmede Garnisoner. Det styrkede Kammeratskabet. Første Gang, Lejren holdtes ved Hald, var i 1868 og sidste Gang i 1880. Da havde jeg den Glæde at være med som Officer.

I Egeskoven blev der i 1906 afsløret et smukt Monument til Minde om Lejrsamlingerne ved Hald og daværende Kronprins Frederiks Ophold i Lejren som Divisionsgeneral. Det staar paa den Plet, hvor Kongeteltet var rejst i 1868 og i Nærheden af Divisionsgeneralens Teltplads.

Hvor husker jeg Alheden, som den var engang. Hvor mindes jeg, for fyrretyve Aar siden, den 13. Juni 1869, da jeg, som der staar i min Tegnebog fra den Tid, fik Lov at følge min afdøde Fa'r og hans gode Ven, den senere Justitssekretær *Morville*, ud paa Alheden til *Karup*. De var begge lige interesserede i Hedernes Beplantning, og de havde et Par Aar forinden, i 1866, været med til at stifte Hedeselskabet under *Dalgas* Auspicier. De var begge »Hjemmefødninger«, men naar det gjaldt Heden og Hedesagen, havde de et vidt Udsyn, ligesom de levende interessede sig for at frede om de historiske Minder i Viborgegnen, hvorom det interessante Musæum bærer Vidne:

Det var Søndag. Lejrtiden var ved at begynde; vi mødte Ingeniører, som var i Færd med at sætte Felttelegrafen op mellem Viborg og Lejren. Vi agede langs Viborg Plantage mod Hald Egeskov, foran hvilken Artilleriets Øvelsesplads var afmærket; saa gik det ned gennem Skoven med Rytterilejren til Højre og lidt senere

forbi Fodfolkslejren paa Agrene mellem Skoven og *Hald* Hovedgaard, bag hvilken vi saa Hald Sø, Bøgeskoven og Hedebakkerne paa den modsatte Side. En Gruppe Telte var rejst til 6te Bataillon, som Dagen efter skulde rykke ind i Lejren. De tegnede sig smukt mod Omgivelserne. Fra Egeskoven kom vi ud paa Hederne og passerede *Stanghede* By, hvor man var i Færd med at grave en Brønd til Soldaternes Brug. »*Daubjerg Daas*« laa som en mægtig ensom Bakkeø i Nordvest, og bag Egeskoven skimtedes *Finderup*, hvor det store Drama, Erik Glippings Mord, jo fandt Sted den 22. November 1286, til Minde om hvilket der i vore Dage er rejst et Stenkors. Efter at have passeret Bakken ved *Fallesgaarde* og siden *Frederiks Kirke* og Præstegaard, var vi paa den aabne Hede. *Stendalgaard* Plantage laa i Horisonten til Venstre, og de tyske Kolonisters Huse saa vi til Højre. Vi passerede »Firhuse« og kom ind paa *Karup* Hede. Saa langt Øjet rakte, laa Alhedens vidtstrakte, brune, bølgeformede Tæppe for os. Forude tegnede Karup Kirke, der jo en Gang i katolsk Tid var et yndet Valfartssted, sig som en skinnende hvid Plet. Det var vor Rejses Maal. Endnu en Stund, og Karupaaens brede, grønne, frugtbare Dal aabnede sig for os. Det var de storartede Engvandingsanlæg, som under Engmester *Feddersens* Ledelse her blev foretagne af »Hedeselskabet«, hvilke Besøget gjaldt.

Senere har jeg adskillige Gange — bl. a. i Lejrtiden 1880 — og igen for et Par Aar siden været i disse Egne for at glæde mig over den herlige Natur. Jeg mindes navnlig en Gang i August:

Det er tidlig Morgen, lige før Solen er staaet op. Der høres ikke en Lyd. Taagen ligger klam og kold hen over de bølgende Lyngflader. Pors, Stargræs og Lyng dryppper af Væde, og »Tørveskruerne«, eller »Tørverøjlerne«,

som Tørvestakkene kaldes, tegner sig utydeligt og mørkt mod den graa Luft. Vandpytterne ligger blanke og hvide mellem de sorte Lyngtotter, mellem Tyttebærbuske, Revlinger og Stargræs, som Bønderne bruger til Strøelse. Gamle forsjaskede Urfuglefjer hænger paa Lyngtoppene eller ligger i Hulvejens Sand, hvor Fuglene holder af at boltre sig, naar Solen skinner, og det er varmt, og hvor de søger Biller og Insekter i Studenes og Hestenes Gødning.

Solen er ved at staa op. Det mærker man paa Lysningen i Taagen. En Hedelærke flyver pludselig forskræmt op og basker med Vingerne, saa Vanddraaberne sprøjter til alle Sider. Lidt efter høres andre Fuglestemmer, først pippende og svage, saa stærkere alt — som Lysningen tiltager i Øst. Skønt Taagen ikke er helt svunden, er det dog blændende lyst, og Solen ses som en stor, rød Skive, forbi hvilken Taageskyerne driver. Spindelvævene mellem Lyngbuskene begynder at glimte. Naturen drager paany Aande. Livet begynder at pulsere, og Lidenskabernes Glød tændes med Solen; Urhanerne eller »Urkokkene«, som Bønderne kalder dem, er allerede i Bevægelse. Man hører dem flyve rundt og »skoggre«. Det maa være en gammel Hane, thi Parringstiden er forbi. De Dage er endte, da Hannerne med deres Kalden hidlokkede de flygtige Hunner, som i den aarle Morgen drømte om Elskov. Nu er Hanner og Hunner gaaet hver for sig — ja, de aller ældste og stærkeste Hanner har maaske emanciperet sig fra de unge — akkurat ligesom de gamle Bukke har for Vane. Nu er Kyllingerne udrugede og allerede saa store, at deres lange Halse titter op af Lyngen. Det er ved Tiden, da Flokkene spredes i Nærheden af Rugepladserne.

Taagen letter, og Solen begynder at brænde; lys og venlig ligger den vidtstrakte Hede, hvor Kæmpehøjene og de ensomme Boliger tegner sig skarpt over Fladen,

medens Granplantagerne i Horisonten kun ses som en utydelig blaagraa Stribe. Moserne med Hængesæk og Kviksand ligger nede i Lavningerne, hvor alfarvet, rødt Vand ses i Sumpene, men gennem Dalen løber Aaen muntert mellem grønne Enge, der er overrislede ved kunstige Anlæg. Ørreden boltrer sig i Vandet, og Bekkasiner og Tredækkere ligger gemte ved Bredderne. De flagrer op paa langt Hold, forjagede som de allerede er. Men ude fra Heden, maaske en halv Mil borte, høres Hjejlens langtrukne Fløjt.

Ved Aaer og Kær er der ganske tæt bebygget; men ude paa den flade, endeløse Hede ligger Huse og Gaarde endnu langt fra hinanden; dog, det varer næppe længe ved, nu skal det hele jo dyrkes eller plantes, og med Tiden forsvinder al den gamle Herlighed. *Sten Blichers* Hede er forlængst ikke mere til, og der, hvor Taterne i Fortiden førte deres herlige omflakkende Nomadeliv, der puster Lokomotivet nu fremad.

Heden som saadan er profaneret. Det finder alle vi, som elskede at færdes derude i den højtidelige Ensomhed, naar Sommersolen skinnede paa de violette Hedesletter, som flimrede i Solvarmen.

Da kunde Øjet fryde sig, naar Gyvel stod i Blomst og Revling og Tyttebær bar Frugt — da kunde man traske afsted, fri og glad, saa langt Horisonten rakte, uden at nogen Mors Sjæl antastede en. Da sang Hedelærken Ørkenens Glæder og Sorger ud i Guds frie Natur, nu slaar den sine Triller i alt for stor Nærhed af menneskelige Boliger, og nu føjter Cyklisten der, hvor fordum Zigøjneren drev om. Nu er der kommet Jagtlove og Forbud, og en stakkels Djævel, der med Bøsse og Hund er kommen uforvarende langt ud fra sin Vej, bliver nappet og mulkteret.

Nej, i gamle Dage — da kunde man endnu vandre

hele eller halve Mil uden at træffe paa menneskelige Boliger eller opdyrkede Agre, — den Gang, da kun Kartoffeltyskerne drev Agerbrug derude efter primitive Former.

Nu er der kommet mange andre til — ikke blot Jyder, men ogsaa enkelte Folk fra Øerne. En Sjællænder, f. Eks., hvem de vældige Arealer havde stukket i Øjnene, købte sig et lille Hus. Det indeholdt to Værelser og et Køkken. Til Huset hørte to smaa lyngklædte Skure, en Ko, et Par Stude, en Gris, selvfølgelig en lille Køter — og ét *Tusinde Tønder Land.* Men hans Rigdom var ikke hans Jord, hans Hus eller hans Kreaturer alene, det var fuldt saa meget hans Børn — og dem havde han et Mylr af.

Overhovedet forbavses man ved overalt at se halve, ja hele Dusin af dem opmarcherede foran de Gaarde og Huse, man passerer. Heden maa ikke være saa gold endda — den giver Føden til mange Munde.

Gaardene, særlig ved Kærene, er vel byggede, tækkede med Lyng eller Halm og rummelige, med store Møddingspladser til det »lækre Møg«, en halv Snes Køer, foruden Stude, Grise, Gæs og Høns, ja ofte et Spand Heste er Besætningen paa en Gaard i Heden, og om hver Gaard er der, takket være »Hedeselskabet«s Bestræbelser altid en lille Have, omgivet af et Fyrretræes-Læbælte. Der ses maaske et enligt Frugttræ og mange Blomster: Reseda, Asters, Evighedsblomster samt Lavendler og Kamilleblomster. Hist og her øjner man en lille Plantage i Opvækst; men Heden egner sig i disse Egne, paa Grund af Alen, ikke godt til Træplantning.

»Hedeselskabet« og det nylig dannede Selskab til Hedernes Opdyrkning vil dog næppe give tabt.

Allerede har man hørt det Raab: »Fred et Stykke Hede, inden den forsvinder«. Derved har »Hedeselska-

bet« faaet en glimrende Attest for, at dets Virksomhed i økonomisk Henseende er lykkedes fuldt ud.

Ak, hvor forandret!

I gamle Dage færdedes de løse Eksistenser frit og ubunden paa Alheden; nu lader man Fangerne fra Horsens Tugthus under Opsigt arbejde paa Hedens Tilplantning.

Viborg.

Af Adjunkt Fr. Hansen.

»Som Viborg uden Disput er en af de allerældste Stæder i hele Kongeriget, saa er den ogsaa en af de fornemste og største Købstæder i Jylland«, blev der skrevet for ca. 150 Aar siden, det første passer endnu, det andet passer maaske ogsaa, men at den er en af de største Byer, passer ikke nu, men det passede heller ikke dengang, da var Viborg allerede for længe siden overfløjet af heldigere Medbejlere. Den »berymte store og fornemme Købstad« holdt sig hverken berymt eller stor; Kongehyldingen ophørte, den jydske Adel, efter 1660 forarmet og magtesløs, samledes ikke mere i sine Gaarde i Byen, Landets almindelige Fattigdom, Ildebrande osv. gjorde Byen fattig og ringe, ubebyggede Tomter, forfaldne Bygninger saas overalt. Viborg, der havde været Fører i aandelig Henseende (Reformationen) og i timelig Henseende (Snapstinget med dets Pengeomsætning) sank i det 18de Aarhundrede dybere og dybere og talte til sidst knap 2000 for Størstedelen fattige, meget fattige Indbyggere. Men efter 1801 kom Opgangen, først langsomt, saa hurtigere, og i de sidste 20—30 Aar er Byen tiltaget sikkert og har sprængt sine gamle Grænser.

Storkeredernes og Træernes By ligger malerisk paa Skraaningen mod Søen, Domkirkens Taarne og Spir, Søndresognskirkes Taarn, Arresthusets slanke Rundinger hæver sig frem mellem Træerne, naar man nærmer sig Byen fra Øst gennem en Indkørsel saa skøn, at ikke mange Byer har Magen til den.

Og som andre »Storbyer« har Viborg sin gamle og sin ny By. Gaa en Foraars- eller Sommerdag ind i den Bydel, der ligger mellem Mogensgade og Nørresø; op ad Bakke og ned ad Bakke gaar man gennem Rosenstræde, Nikolajgade, Navnløs og de andre smaa Gader, men i en By synes man ikke at gaa, frodige Haver og tætte Hegn indkranser Gaderne eller rettere Vejene, og smaa, maaske for smaa Huse dukker sig under Træernes Hvælv. Butikker er der ingen af, Vogne heller ikke, kun Børn, fornøjelige, legende Flokke, som uforstyrrede af Cykler, Automobiler og andre moderne Vehikler tilbringer Dagen med Leg i Gærdernes Ly.

Syd for denne Bydel knejser Domkirken, berømt ved sine Minder og sine Skovgaard'ske Dekorationer; den danner, flankeret som den er af Raadhus, Katedralskole, Kommuneskole og Museum, om man saa maa sige, Byens aandelige Centrum. Smukt er der, Træer, Anlæg og Blomsterbede rundt om. Raadhuspladsen rummer megen Skønhed ved Dag som ved Nat, naar Solen nedsender sine varme Straaler, medens man ser paa Tausens Minde og det gamle Graabrødrekloster eller lader Øjet følge det smalle Kig ned ad Bispestien, til det standser ved Asmildkloster Landbrugsskoles ny statelige Bygningskompleks hinsides Søen, eller naar man silde beundrende ser Maanestraalerne lege henad Domkirkens farverige Kampestensmure.

Tæt herved (i Mogensgade) ligger flere gamle Gaarde; ved Siden af Borger- og Haandværkerforeningen ligger den Morville'ske Gaard, en stilfuld rød Bygning; der boede en af Hedeselskabets Fædre, Justitssekretair Morville, lige til sin Død 1904; lige for Tausens Minde ses den Willesen'ske Gavlgaard og længere oppe i Gaden »Karnapgaarden.«

Mod Vest og Syd breder sig det handlende og industri-

drivende Viborg; den ny Banegaard drager Byen til sig, ny Gader har skudt sig frem til den, og andre skyder sig op ad Bakken mod Vest, mærkeligt nok mod Vinden, Jyden plejer ellers at plante Læ først og saa bygge sit Hus. Her er Byens Hovedgader: Sct. Matthiasgade, Sct. Hansgade, Vestergade og Gravene, Gader, hvis Navne minder om det katolske Viborgs mange Klostre og om den Tid, da Byen som alle andre havde sin Vold og sin Grav.

Disse Gader skal ses om Lørdagen, saa er det Torvedag, og fra den tidlige Morgen ager Landboerne til Byen; her kommer en solid Vogn, forspændt med to svære gulmankede »Munkedalere«, fast klasker de »Labben« ned paa Stenbroen, som vilde de sige: Det er vist bedst, De hummer Dem lidt, og man hummer sig ganske stilfærdigt, kastende et ængsteligt Blik til Kødbjerget, der tramper forbi; her kommer en let Vogn, forspændt med to langbenede Gangere, et maliciøst Glimt i »Russernes« Øjne faar en til at slaa en Bue uden om dem; maaske er de dog slet ikke ondskabsfulde, men det morer dem at faa Folk til at tro det; — klik, klak, trip, trap, der kommer to »bette« graa »Islændere«, vrikkende muntert med Hovedet, triller de Vognen henad Gaden, — den fremmede indsuger begærligt med Blikket disse forbidragende Billeder; men hans Øje gaar stadigt videre, som savner han noget, noget som ses paa alle Billeder fra Viborgegnen, som en Jagthund, der har faaet Færten af Agerhønen, spejder med knejsende Hoved og løftet Hale, saaledes gaar han og søger efter »Studekøretøjet«, — dette ses paa Viborg Gader, men ikke ofte, sendrægtigt asende op ad Bakkerne, kommer jeg ikke i Dag, kommer jeg i Morgen. Trindbugede Islændere og tyndbenede Russere har fortrængt Studene som Forspand, men rent menneskeligt set maa det være en ganske an-

derledes kildrende Fornemmelse at smelde med Pisken hen over et Par smaa livlige Heste end at knalde til ingen Nytte over Hovederne paa to ligeglade Stude.

De to Torve er fulde, Hjultorvet af Byens og Omegnens Slagtere med deres Boder, og langs Matthiasgade staar Landmænd med Kasser med smaa Grise, som opløfter en øredøvende Koncert, naar de løftes op i venstre Bagben for at vurderes til det størst mulige Antal blanke Kroner. Saa smutter en ud af Haanden, muntert krøllende den lille Hale kiler den ind mellem Gadens Fodgængere, til den efter hidsig Jagen af den tilstedeværende Ungdom bringes tilbage til Ejeren, som sindigt er luntet bagefter. Paa Nytorv dominerer Gartnerne, Grøntsager og Frugt ligger fristende i store Kurve, Husmødre gaar dertil med Kurve, som fyldes til Toppen, og almindelige dødelige gaar rundt og betragter al den udstillede Herlighed og føler, at de saamænd godt kunde være Vegetarianere — i al Fald for en Tid.

Husenes Udseende frembyder en broget Forskellighed, ny og gamle, store og smaa, smukke og hæslige Huse staar ved Siden af hinanden, men det ene efter det andet af de gamle Huse falder og erstattes af et nyt, Butikkerne udstyres med store Vinduer, indenfor hvilke de udstillede Varers Farvepragt søger at friste Kunderne til at træde indenfor. Kort sagt, Viborg har skudt eller rettere sagt er godt i Gang med at skyde Ham, og af den for 100 Aar siden næsten til Undergang viede Købstad er opstaaet en blomstrende, livlig By, der er i stadig, jævn Fremgang.

Denne Fremgang ses ogsaa af de mange kommunale Bygninger, der er opført siden 1870. Raadhus, Kommuneskole, Sygehus, Fattiggaard, Arbejdsanstalt; desuden har Sparekassen opført sin smukke Galvlbygning og Kreditforeningen sit mægtige taarnprydede Mur- og

Kampestenshus. Hedeselskabets Hovedkontor er fra 1907 i Selskabets smukke, hvide Bygning paa Hjultorvet. Til samme Tidsrum hører Domkirken, hvis Genopførelse var færdig 1876, samt Statens Bygninger: Landsarkiv, Sindssygeanstalt (betydelig udvidet 1905) samt den ny Banegaard.

Tal er ikke altid fornøjelige, Aarstal f. Eks ikke, men Tal kan i Virkeligheden fortælle grumme meget. Naar man ved, at Byen Anno 1718 havde ca. 1850 Indbyggere, 1769: 1990 og 1787: 2033, kan sluttes, at Viborg i 18de Aarhundrede var en stagnerende By, hvis Indbyggere vist tilmed for en ret stor Del ernærede sig, og det temmelig tarveligt, af Agerbrug, og Jorden var daarlig dyrket, og Hederne strakte sig helt ind til Byen. Men i det 19de Aarhundrede begyndte Opsvinget, 1801 havde Byen 2370 Indbyggere, 1834: 3419, 1860: 4860, 1880: 7650, 1900: 8470 og 1907: 10,100. Andre Tal taler ligesaa tydeligt. Borger- og Friskolen havde 1849 tilsammen 287 Elever og undervistes af en ordineret Kateket, 5 Lærere og 2 Lærerinder, og den samlede Udgift var 1845 2279 Rd., deraf til Lønninger 1206 Rd. 1876 var den samlede Udgift til Skolevæsenet 21,600 Kr., deraf til Lønninger 16,300 Kr., nu (1907) er Udgiften ca. 47,000 Kr., hvoraf 34,000 Kr. til Lønninger, Børnenes Antal er ca. 850, og de undervises af 1 Inspektør, 11 Lærere og 10 Lærerinder.

Alle Beretninger fortæller, at Byen efter 1660 stadig var fattig, og dette synes rigtigt efter de Klageskrifter, der sendes ind til Regeringen; men heldigvis er Velstanden vokset især i de sidste 30 Aar. I Aaret 1873 var den anslaaede Skatteindtægt ca. 1,572,000 Kr., 1886: 2,375,000 Kr., 1899: 2,737,000 Kr. og 1908/9 3,434,000 Kr., og fra 1873—1908 9 steg den udskrevne Skat fra ca. 50,000 Kr. til 141,000 Kr., medens Skatteprocenten

samtidig voksede fra $4^3/_4$ p. C. til 6 p. C. Til Sammenligning kan anføres, at Kæmnerregnskabet for 1845 viser en Indtægt paa 12,420 Rd., hvoraf 8200 Rd. er Byskat og andre i Kæmnerkassen indbetalte Skatter. Disse Tal giver god Besked, selv om man tager Pengenes synkende Værdi med i Betragtning, men endnu grellere viser sig Forskellen paa Viborgs økonomiske Stilling nu og for ca. 200 Aar siden: Kæmnerregnskabet for 1739 balancerer med den uhyre Sum af 512 Rd. 64 Sk., af Udgifterne anføres: Kæmneren 6 Rd. 64 Sk., 2 Skoleholdere 40 Rd., medens Taarnvægteren faar 21 Rd. 64 Sk., Sprøjtemesteren 25 Rd. og Natmanden 8 Rd. 64 Sk.

Den nyere Tids Humanitet har medført stigende Krav til Sygehuse, Hygieine og Alderdomsunderstøttelse; navnlig de to sidste Punkter hører den allersidste Tid til. Og glædeligt er det at se, hvordan Beløbet til Alderdomsunderstøttelse er vokset i de forholdsvis faa Aar, den har virket; 1892 betalte Byen i dette Øjemed 12,400 Kr., men 1907/8 35,500 Kr. Til Hygieine kan vel Kødkontrollen regnes, og ved Viborg Kødkontrol var Afgiften (for hele Dyr) 1897 ca. 1380 Kr., men 1907/8 ca. 2570 Kr. Overalt ses der en glædelig Fremgang.

Men, kan man spørge, hvad er Aarsagen til denne Fremgang for Byen, det er maaske kun den almindelige Fremgang i hele Landet, der har bevirket Opsvinget, eller maaske er det Garnisonen, Overretten, Arkivet, Sindssygeanstalten. Disse Faktorer har naturligvis medvirket, men Hovedaarsagen er Jærnbaneanlægene og de mange ny Kunder, Byen har faaet ved Stigningen af Folketallet i Oplandet; dels dyrkes Jorden nu bedre, dels er mange ny Hjem oprettede ved Frasalg af Jord fra store Gaarde og ved Opdyrkning af Hederne.

Størrelsen af Viborg Amt er omtrent 55 Kvadratmil, hvoraf 1822 en Fjerdedel var Hede og Flyvesand, for-

uden at meget af Arealet laa hen som Moser og Kjær, der gav lidet eller intet Udbytte. Omkring Viborg er Heden nu forsvunden, enten opdyrket eller tilplantet, men i de fjernere Dele af Amtet ligger endnu adskillige Kvadratmil hen som Hede. Befolkningen beløb sig 1801 til ca. 40,000 Indbyggere og 1840 til 55,000, men saa tog den til med Fart, naaede 1890 100,700 og er nu (1906) 114,000.

Udviklingen kan ses af følgende Tal: 1850 fandtes 68 større Landbrug (over 12 Td. Htk.), 4586 Bøndergaarde, 3100 Huse med 1 Fdk. Htk. og derover samt 1085 Huse med mindre end 1 Fdk. Htk., 1895 fandtes ligeledes 68 større Gaarde, men 4850 Bøndergaarde (1—12 Td. Htk.), 8700 Huse med mindre end 1 Td. Htk. samt 2560 jordløse Huse. Af disse 8700 Huse (under 1 Td. Htk.) har sikkert mange et Areal, som er ligesaa stort om ikke større end mangen Bondegaard paa Øerne. Og ikke alene er Heden opdyrket, men Jorden yder ganske anderledes Afgrøder end før; medens Udbyttet omtrent 1830 ansloges til $3^1/_2$—$4^3/_4$ Fold, angives det 1880—89 til fra 7,7—10,6 Fold (af de forskellige Kornsorter); altsaa meget mere end Fordobling.

Ikke alene Menneskenes Antal er forøget i Amtet, men ogsaa Husdyrenes, og det i en forbavsende Grad. 1838 fandtes i Amtet 13,000 Heste og Føl, 25,600 Køer, 9,500 Stude, 12,500 Stk. Ungkvæg, 3360 Svin samt 108,070 Faar, men 1898 var der 27,500 Heste, 117,200 Stk. Hornkvæg (deraf 62,900 Malkekøer), 58,000 Svin samt 124,000 Faar. Og Stigningen varer ved, 1903 var der 31,800 Heste, 130,600 Stk. Hornkvæg, 77,000 Svin samt 103,700 Faar. Det er en stor og betydningsfuld Fremgang i Tallet af Husdyr (og dermed i Indtægt for Landboerne), kun Faarenes Antal er ikke steget, det gaar i Viborg Amt som i hele Landet, at Faar ikke passer godt i det moderne intensive Landbrug.

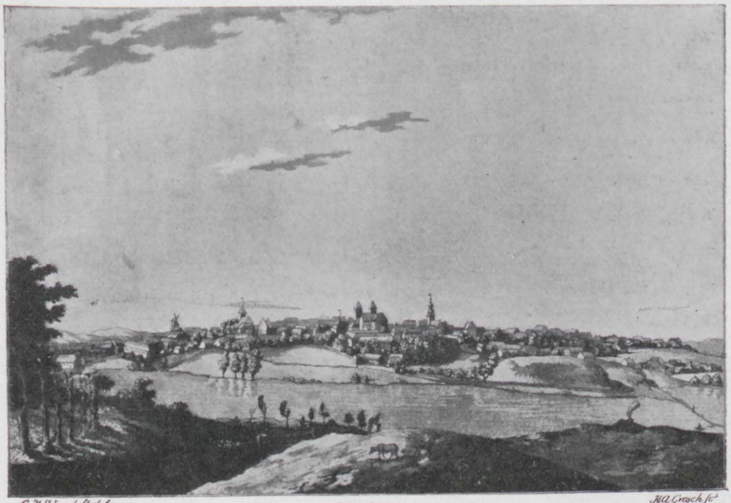

C. H. Wandall del. — H. L. Grach sc.

VIBORG
Hans Majestet Kongen allerunderdanigst tilegnet af C. H. Wandall

Viborg 1909.

Kreditforeningen for jydske Landejendomme.

Hedeselskabets Administrationsbygning.

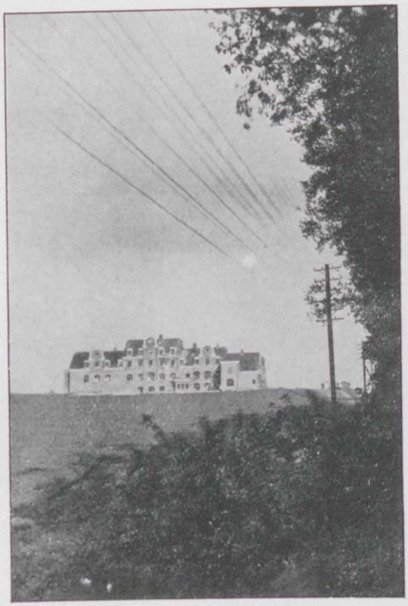

Fot. Chr. E. Jørgensen, Viborg.

Landbrugsskolen.

Landskabets Udseende er nu ganske forandret, Blicher vilde næppe kunne kende sin kære Hede igen. I Stedet for de spredte, lerklinede Gaarde uden Træer og Have, kun med en »Kaalgaard«, ses overalt velbyggede Gaarde og Huse med Haver og store Træer; Syd, Vest og Nord for Viborg strækker sig store Plantager, der med Rette kan gøre Krav paa Navnet Skov. 1873 skreves der om Viborg Hedeplantage ved Vejen til Hald: »De smaa Granplanter trives kun til en vis Højde, og man kan desværre næppe have noget Haab om, at den Tid er nær, at man kan vandre i Skygge fra Viborg til Hald«. Da den, der skrev dette, for et Par Aar siden var i Viborg, fik han sandelig et slaaende Bevis paa, at han godt kunde have udtalt sig mere fortrøstningsfuldt.

Viborg og Heden, eller rettere Viborg og Hedens Opdyrkning kan, som man ser, godt nævnes sammen, det ny driftige Viborg er Hedens Barn, Heden, der før var som en ond Stedmoder, der næppe undte Barnet det nødvendige til Livets Ophold, giver nu som en kærlig, omhyggelig Moder sit Barn Kraft.

Hedens Flora.

Af Magister A. Mentz.

Af alt indenfor et Landskabs Ramme er Terræn og Plantedække i Forening i høj Grad afgørende for Anskuelsen deraf. Selv uden at Beskueren har gjort sig det synderlig klart, har særlig Vegetationens Karakter mange Gange præget sig saa dybt i Sindet, at Erindringen om Landskabet fornemmelig maa støtte sig dertil.

Dette gælder ikke mindst for Indtrykket af *den nordeuropæiske Hede*, saaledes som den har udviklet sig indenfor vort Lands Grænser.

Endnu raader Hedelyngen i Danmark over større Dele af de vidstrakte, vestjydske Sletter og Flader, der breder sig mellem de meget højere liggende Partier, Bakkeøerne. Og selv disse, der dog gennemgaaende er bedre Jorder end Fladerne, er hist og her dækkede af mægtige, bølgende Lyngtæpper. Det samme gælder en Del af Midtjyllands Højdepartier — ja, endog i nogle af Østjyllands mest kuperede og daarligere Egne bærer Bakkerne Lynghedens brungrønne Dragt.

Mest øde er den *flade* Hede. Her er Udsyn til alle Sider. Hvor Kulturen ikke har grebet altfor forstyrrende ind, ses intet andet end *Hedelyngens* lave og enstonige Dække, en fattig og lidet yppig Vegetation af Hedens mest fremtrædende Plantearter.

Dog — der er flade Heder, hvor end ikke Hedelyngen ret kan trives, hvor den staar lav og dog ranglet, næsten bladløs og fattig paa Blomster, eller hvor den

over store Strækninger gaar ud, medens *Renlav (Rensdyrlav)* og *Rævling* breder sig paa dens Bekostning. Ingen véd vel, hvordan den opstaar, denne »døde«, graablaa Hede, som man nu og da kan møde, først og fremmest ude paa Fladerne, men den er utvivlsomt den tristeste Form for Hede i Danmark. Det er Renlav (og andre Laver), der mere end nogen anden Plante giver den graa Hede sit Præg og sin Tone. Medens den svulmer i fugtigt Vejr, bliver blød og bøjelig og let giver efter for Fodens Tryk, skrumper den i den tørre Sommervarme ind og knækker og knaser selv for en let Berøring; Stumperne af dens Legeme føres med Vinden hen over Fladen, og kommer de etsteds til Ro, fæstner de sig og vokser op til nye Individer. I denne graablaa Hede bringer kun Rævlingens mørkegrønne Ranker eller *Tyttebærplantens* korte og blankbladede Skud, der pipper frem mellem Lav og Mos, lidt Liv og lidt Afveksling.

Der er flade Heder — og det er de fleste — hvor Hedelyngen er ganske anderledes Herre over Jorden, dækkende den med et næsten uafbrudt Tæppe, lige saa enstonigt som Rensdyrlavets, men dog grønt eller i den sene Sommer med det lidt svage, violette Skær fra en ikke overvættes rig Blomstring.

Der er ogsaa flade Heder, hvor *Melbærriset* med dets lange, tætløvede og mørkegrønne Skudrækker pletvis dækker Jorden, som Vedbenden dækker en Mur; fra først i Maj begynder dens skønne, hvidt og rødt kantede Blomsterkrukker at udfolde sig. Og der er Heder, hvor Lyng og Rævling og Melbærris deler Pladsen, som de kan bedst, medens Laver og Mosser kiler sig ind mellem Dværgbuskene — Laverne helst ude i Lyset, Mosserne lidt inde i Skyggen af Lyngens skærmende Tag. I denne Kamp om Pladsen deltager ogsaa Tyttebærret; fra de underjordiske, vandret krybende Grene, der gennem-

væver Lyngskjoldens nederste Lag, bryder de overjordiske Skud, som i Juni bærer de rent hvide, klokkeformede Blomster, uden Vanskelighed frem; kun altfor tæt og ensformigt et Dække af Hedelyng huer den ikke. Ret ofte hævder ogsaa den lille krybende Pil sig en Plads mellem de øvrige lave Buske.

Fra den tørre, flade Hede bør endnu nævnes *Visse*-Buskene med deres smaa, gule Ærteblomster, den ene tornet og stikkende, den anden saa blød, at Faarene i Heden stiller deres Sult derpaa. Thi der er sparsomt nok med *Græs* i Hederne; kun Katteskæg, Tandbælg, Faare-Svingel og enkelte andre Græsser og Halvgræsser træffes derude, især langs Veje eller pletvis paa Steder med staaende Vand, der fordamper ved Sommertid. Mest hvor Heden er brændt eller pløjet, slaar Bølget Bunke sig ned i utrolige Mængder; for en Tid dominerer den Pladsen, mest hen paa Sommeren, naar dens rødgule Faner skinner i Solen. Paa fugtigere Heder er de faste Tuer med de strittende Straa af Tue-Kogleaks særlig iøjnefaldende; i Løbet af Eftersommeren antager ogsaa de ejendommelige, gule eller rødgule Toner.

Urterne i Heden har ikke nær saa stor en Andel i Plantedækkets Sammensætning som Buskene; men de bringer dog nogen Afveksling i al Ensformigheden. De gule Blomster af Volverlej, Gyldenris, Tormentil og endnu andre, de blegt lila Blomsterhoveder af Plettet Gøgeurt og de hvide eller blegrøde, smaa Kurve af Kattefod spinder, hver til sin Tid, nye Farvetoner ind i Lyngtæppets mørke Bund. Andre Urter derimod, som Lyng-Snerre og Liden Fugleklo, lever mere i det skjulte. — Mærkelige er *Ulvefod* Arterne, mest hyppig Almindelig Ulvefod, som med meterlange Ranker kravler om i Lyngen, medens de ranke Stande af Sporehuse staar paa Vagt for Plantens Eksistens; thi eftersom Hederne brændes

eller skrælles eller trakteres paa andre Maader, gaar det ud over Ulveføddernes Tal af rundt om krybende Individer.

Selv den jævne Hedeslette er jo ikke fuldkommen plan, men hist og her forekommer Fordybninger, ofte som flade Skaale, hvor Vandet, der løber ned ad de omgivende Skraaninger, samler sig, og hvorfra intet Afløb er. Vanskelig synker Vandet ned i Undergrunden, fordi det standses af det Lag Al, der som bekendt i særlig Grad forekommer paa de flade Heder. Nærmest disse Lavninger ændrer Hedens Vegetation sit Præg. Selve Hedelyngen aftager i Mængde, Melbærriset forsvinder. Men til Gengæld vokser her Klokkelyng, Mose-Bølle og Pors. Det er den fugtige Hedes Planter, der ikke ret vil trives paa den tørre Bund. Naar *Klokkelyngen* ved Midsommertid bærer sine rosenrøde Blomster, tegnes Grænsen mellem den fugtige Hede og den mere vandfattige Hede ofte skarpt og præcist. Sammen med Klokkelyngen eller nedenfor dens »Bælte« staar *Porsen*, lav, men ret kraftig og opfyldende Luften med sin krydrede Duft. Ogsaa *Mose-Bøllen* med dens blaaduggede, i Høsten røde og gule Blade, giver sit Bidrag til den fugtige Hedes ejendommelige Præg, der yderligere udformes af Urter som *Benbræk* med dens smukke, guldgule Blomster og mærkelige, klingedannede Blade. Nedenfor denne Krans af fugtig Hede, i selve Lavningen, breder Hedekæret sig, sammensat af karakteristiske Græsser og Mosser, men med saa daarlig en Græsvækst, at det sjældent betyder stort for Hedeboernes Økonomi.

Nu og da i det gamle Hedeterræn i Vest- og Midtjylland, maaske snarere paa Bakkeøerne end paa Fladerne, er der i Tidens Løb opstaaet Landskaber, de saakaldte *Indsande*, som i høj Grad minder om Klitterne ved Havet, men som har en ganske anderledes »mørk,

vild og trøstesløs Karakter« (E. Dalgas), ikke »Havklitternes herlige, rene Hvidhed« (E. Warming). Disse Sande er utvivlsomt i de fleste Tilfælde opstaaet ved Afbrænding af Hede; i det mindste for enkelte Sandes Vedkommende kan Historien føres tilbage til en saadan Oprindelse. Er Branden gaaet dybt, har den brændt hele det øverste Morlag af, og der er bogstavelig talt gaaet Hul paa Heden. Blysandet har givet sig til at fyge med Vinden; Alen er forvitret; ogsaa det underliggende Sand er kommet i Flugt, og dermed er Betingelsen for Indlandsklitternes Opstaaen givet. Det gule Sand har taarnet sig op i uregelmæssig formede Klitter, mellem hvilke der nu ligger golde, stenstrøede Sletter, der er særlig vanskelige at bringe i Kultur. De gror svært nok til af sig selv. Mosser og Rævling og Lyng fører ofte en fortvivlet Kamp med de ugunstige Naturforhold, særlig Vinden og Sandflugten.

Fra de flade Heder gaar vi til de *bakkede*, til dem, der endnu findes paa de vestjydske Bakkeøer, paa Midt- og Østjyllands magreste Højdedrag. Her som der er Heden træløs; kun lave og mest stedsegrønne Smaabuske er den alt beherskende Plantevækst. Alligevel er den bakkede Hede mere rig paa Afveksling end Hedesletten. Selve det stærkt bølgede Terræn og de ofte anselige Højder, Lyngbakkerne kan naa, bidrager dertil. Og som oftest rummer disse Bakkeheder baade en bedre Udvikling af Hedens sædvanlige Plantevækst og et forøget Antal af Arter.

Det kendes allerede paa Lyngen selv. I det kuperede Terræn er den høj og kraftig og rigt grenet; ved Grunden er dens Stammer fingertykke, og i Blomstringstiden udfolder dens Toppe her det skønneste Flor.

Gyvelen hører disse Heder til; dens dybt gaaende Rod forliger sig daarlig med Hedesletternes haarde Al. Fra

sidst i Maj tænder de guldgult blomstrende Buske ligesom festlige Blus paa de brune Bakker. Ogsaa den meget mindre *Farve-Visse*, med dens kønne, gule Blomster møder man navnlig der. Iøvrigt er Smaabuskene væsentlig de samme som paa den flade Hede; dog mangler Melbærriset vistnok oftest paa disse forholdsvis unge Heder.

Medens Fladerne, i det mindste Størstedelen deraf, sandsynligvis aldrig har baaret Skov, er Bakkehederne vistnok overalt gammel Skovbund, hvorfra Skoven af forskellige Grunde er forsvunden i Tidernes Løb. Ejendommelige for disse Heder er derfor de mere eller mindre svage Spor af den tidligere Tilstand, baade de beskedne *Skovurter*, som Anemone, Skovstjerne og Majblomst, der kan findes i den ganske træløse Hede, *Blaabærrisene*, som især holder sig standhaftig paa alle nordlige Hælder, og de lave Buske af *Bævreasp* og *Ene*, der ofte ikke er stort højere end Lyngen selv. Begge de sidste Vedplanter fastholder med vidunderlig Haardførhed og Sejghed deres engang erobrede Voksepladser. Krogede og vredne af Vinden smyger Enebuskene sig henover Jorden, medens Bævreaspens Skud stadig regenereres fra de vidt om løbende Rødder tæt under Jordens Overflade og derved holder sig længere i Heden end andre løvfældende Træer gør det.

Hedekrattene er de mere anselige Rester af Fortidens Skove. Med Rette kaldes de oftest Egekrat, i det de som Regel bestaar enten af den ene eller af begge vore Egearter. Egene er kun Buske eller Purrer, som med stor Sejghed har holdt Livet i Heden. Deres Højde veksler fra ca. en halv Meter til nogle faa Meter; de laveste er de hyppigste. De er kun Skud fra gamle Stubbe og af ringe Alder; vistnok de fleste Steder hugges Grenene bort, naar de har naaet en nogenlunde anseelig Tykkelse, til Brug (Hegnspæle); og nye bryder da frem.

Ogsaa Krat eller Purrer af Bøg findes, navnlig paa de østlige Heder. Ligesom Egene, men i endnu højere Grad, er de paavirkede af de herskende Vinde; særlig i Krattenes Udkanter finder man Buskene hældende fra Vest mod Øst. Tit er Purrerne, mest paa Vindsiden, stærkt overgroede af graa Laver, der giver dem et ejendommeligt, fantastisk Ydre.

I Krattene træffer man foruden Eg og Bøg en Del andre af vore Skovtræer og af Underskovens Buske: Asp, Birk, Lind, Abild, Tjørn, Rønnebærtræ, Hassel, Slaaen, Tørstetræ og Ene, men i Forhold til Egene spiller de sjældnere nogen større Rolle. Det er dem, der især giver Krattene deres Præg, og som fremkalder en ret betydelig Ensartethed. Men hvor ensformige de end kan være i deres Sammensætning, saa virker Krattene dog lige smukt, baade under Løvspringet, paa Baggrund af den mørke Hede, og inden Løvets Fald, naar Bladenes Farve veksler i mange Nuancer fra gult til brunt og bronze.

Hvor Bakkehederne grænser til Skov, som i Egnen om Silkeborg, har man god Lejlighed til at se, hvorledes Skovtræerne gør Forsøg paa atter at indvinde det tabte Land. Den fortryllende Kontrast, som unge Birke i Foraaret fremkalder paa de mørke Lyngbakker, er af høj æstetisk Værdi (man tænke ogsaa paa Bornholms Slotslyng eller andre af Øens Heder); Himmelbjærgegnens karakteristiske Skønhed beror netop paa den rige Veksel af Skov eller Krat med Hede.

I Fordybninger mellem Hedebakkerne træffes smaa Moser med Tørvemos, Pors og Lyng og kantede af en lignende Bræmme af den fugtige Hedes Planter, som den, der omgiver Kærene paa den flade Hede.

Ved storslaaede Plantnings- og Opdyrkningsforetagender i Løbet af forrige Aarhundrede er store Dele af Heden inddragne til Kulturland af overordentlig stor Be-

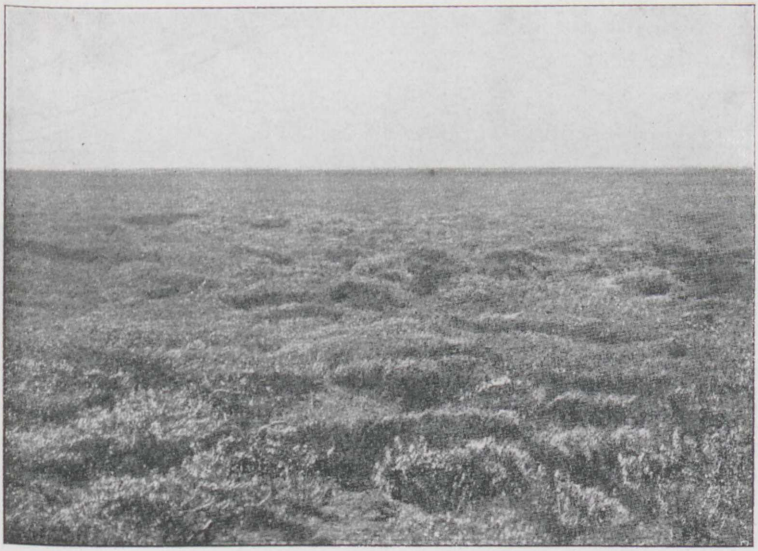

Hede paa Sønderommefladen *Fot. A. Mentz.*
nær Skovbjærg; i Forgrunden enkelte Buske af Bævreasp.

Indsande i Heden nær Skovbjærg *Fot. A. Mentz.*
Mosestation; den staar under Vand om Vinteren. I Baggrunden Plantninger af Bjærgfyr.

Hede omkring Monumentet for Hedesagen i Plantagen Dalgas. I Forgrunden Gyvel og Egepurrer. *Fot. A. Mentz.*

Rebbild Banker. *Fot. Ingeborg Hansen, Skørping.*

Billede til: »Hedens Flora«.

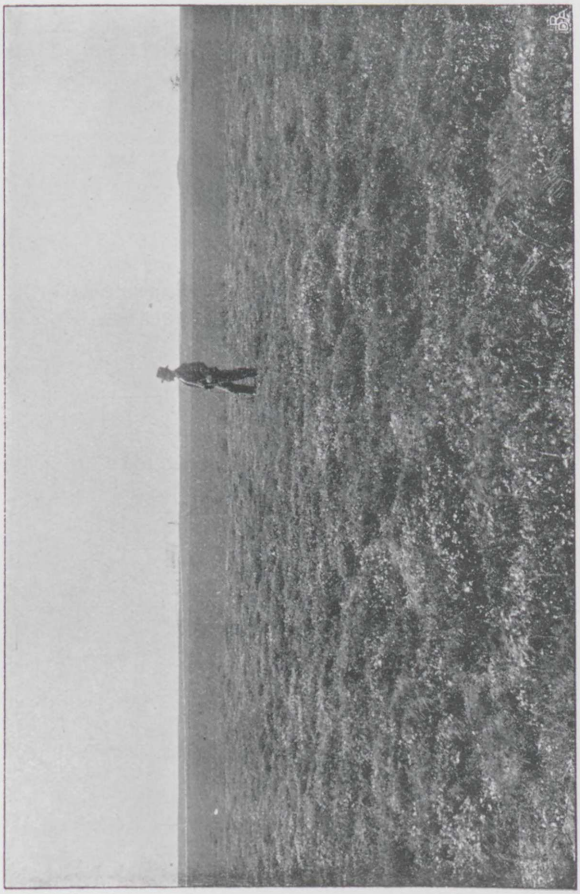

Fot. Mylius Erichsen.

tydning for vort Land. Men samtidig er Heden med stærke Skridt gaaet sin Undergang i Møde. Maatte dog ikke hver en Plet forsvinde! Vel er ca. 3000 Tdr. Ld. flad Hede ved Borris (mellem Skern og Herning) fredet, om end tillige benyttet som militær Øvelsesplads en kort Tid af Aaret; foruden dette Areal er ogsaa enkelte andre Hedepartier fredede. Men det er endnu at ønske, at et stort og karakteristisk Areal af bakket Hede maa unddrages Kulturens Magt.

Dyreliv paa Heden.

Af Stiftsfysikus Rambusch.

Den, der tror, at Heden er fattig paa Dyreliv, han tager mægtig fejl, han kender kun Heden, saadan som den tager sig ud fra et Jernbanetog eller en Cykle! Thi saa han nærmere til, da vilde han forbavses over alt det Liv, der fødes, røres, kæmpes og udslukkes paa og i den brune, tavse Hede. Talrigst er naturligvis Insekterne og Edderkopperne, men Fuglene er de morsomste, og de staar os da ogsaa nærmere. Her skal ikke søges givet nogen samlet Skildring af Hedens Dyreliv, men kun enkelte Smaatræk af det rent dagligdags. Den, der vil vide mere, maa selv gaa ud i Heden, se, høre, sanse og forstaa den. Turen skal nok lønne sig; men Tid maa der til. Heden lukker sig ikke op for enhver søndagscyklende Bymand, den fordrer Fortrolighed og roligt forstaaende Samliv.

— — —

Naar Januarstormene pisker Sneen hen over Lyngen, fylder op mellem Risene, saa alt er jævnt og blændende hvidt og iskoldt, skulde man tro, at alt ogsaa var dødt, at »den store Stilhed« var kommet til Heden. Men det er ikke saa! Dybt nede mellem Lyngrafterne, paa et Tæppe af Rensdyrmos og i en dejlig lun Snehytte sidder Haren. Den har slet ingen Nød; den véd, hvor Rugmarken er, behøver ikke at gaa langt i det slemme Føre og kan vegetere næsten hele Dagen, er i udmærket Kondition og straalende Humør; thi kommer Landpostbudet

eller Mælkevognen den for ubehagelig nær, da springer den pludselig alenhøjt op i Luften og kiler afsted som bare Pokker. Nej, Haren har skam ingen Nød.

— Værre er det med Agerhønsene! De holder sig forkuede sammen i Flokke paa 10—20 Stkr., de fryser paa den flade, hvide Hede; Blæsten piner dem, og Sneen lukker kun altfor tæt for deres Spisekammer, Græsmarken og Lyngen. De døjer bitterlig ondt, og de dør i Hobetal.

Men Snekok og Bjerglærke, de gotter sig rigtig. De holder Varmen ved stadig at trække omkring, dels langs Jorden, dels i samlet Trop oppe i Luften, stadigt kvidrende og i ypperligt Humør. De kan absolut ikke »holde Trit, Kæft og Retning«, særlig ikke Kæft. De synes at opleve en vældig Masse og at leve et interesseret og virksomt Liv; men allermest ligner de Skolebørn i Frikvarteret, saa sorgløse er de, saa meget har de at fortælle.

Det hænder ogsaa, at man ser Urfuglen om Vinteren. Hanerne holder sig paa denne Aarstid i Flok, trækker Morgen og Aften fra det ene store Stykke Hede til det andet. Thi megen Hede og megen Ro vil denne Fugl have; den foragter Mennesker og afskyer Agerdyrkning; Ensomhed er den en Livsbetingelse; og selv om den var absolut fredet, vilde den dog svinde bort alene paa Grund af Agerdyrkning. Heden er dens Spisekammer, som »Gungerne« er det for Bekkasinen. Tag Maden væk, og Helten er færdig. Hønerne ligger enkeltvis og holder haardt. Ægteskabet er hævet og Børnene forsørgede. Om Hønen nu ligger og fortryder det, eller om den er gaaet i et Slags Kloster, er ikke let at vide.

Ræven er dristig nu. Den lurer i Lyngen paa de ramlende Harer, den lister sig ind i Haverne efter dem, den kravler efter de kuldetrætte, halvsovende Agerhøns eller de livstrætte, ensomme Urhøner. Overalt i Sneen ser

man dens Spor, og jævnlig ser man ogsaa den selv. Den staar og glor tæt ved Vejen, som om den studerede Fysik paa Vognhjul og Slædemeder, mens den i Virkeligheden ærgrer sig over, at den ikke tør binde an med Hest eller Mennesker. Thi Sulten nager i dens Tarme.

En enkelt Engpiber bliver her ogsaa Vinteren over. Den er en morsom Vigtigpeter, som den hopper afsted gennem Luften med sit næsvise Pip . . . Halløj! Her kommer jeg! Det havde vist ingen troet, at jeg var saadan en Karl! Kulde og Sne, Storm og Hagl, intet kan imponere den. Var Høgen og Stenfalken ikke til, saa kendte dens Overmod ingen Grænser. Men Høgen stormer frem som en Pil, Stenfalken kommer lynsnart gennem Slugten og op over Bakkekammen og saa »Farvel, Verden«. For Høg og Falk lader sig nu engang ikke dupere, og de er voldsom brutale i deres Optræden; de kender ingen anden selskabelig Forlystelse end Henrettelse.

Men næppe har Søndenvinden bragt lidt Tøvejr og Snesmeltning, før Lærken kommer, og vil Solen blot skinne lidt, saa skal og maa den synge højt og jublende, synge om Sommer og Solskin og Kæreste og Familielykke. Lærken er en vidunderlig Fugl! Den har et lyst og lykkeligt Sind, og den har et vældigt smittende Humør. Den er Missionær af den allerfortjenstfuldeste Art, thi ganske vist er Teksten altid den samme — Lys og Lykke og Livsglæde — men den forkynder den hver Dagens Time og med en saa urokkelig Tro, at det er ubegribeligt, at den ikke omvender mange flere, end Tilfældet er. Lærken er den gryende Vaars Fugl. Den kæmper for sin Livsopfattelse; og ser den en Medskabning, der hører Vinteren til, f. Eks. en Snekok, der drikker Smeltevand ved Driven, da forfølger den Staklen paa det ubarmhjertigste og saa uforfærdet, at Snekokken al-

tid maa pakke sig bort. Lærken vil, at nu skal alle Vinterens Symboler vige. Og hvor har den dog en herlig Evne til altid at finde det lyse ved Tilværelsens mange Omskiftelser. Naar Solen stiger, synger den, naar Solen daler, og Natten falder paa, synger den. Naar vi andre slaar Kraven op om Ørene mod Haglene, som jager afsted for en svidende Nordvest, saa trækker Lærkerne tilfredse frem og tilbage i mægtige Flokke, stadig fortællende hinanden, at det *er* skam kun en Byge. Og Lærken faar Ret; efter nogle Timers Forløb kan den genoptage sin ustandselige Flirt og Elskovsleg.

Lærken faar Ret! Det bliver virkelig Foraar! Den har præket saa længe og saa overbevisende, at de andre Fugle synes, de vil se, om Sangvinikeren dog ikke saa rigtigt.

Og saa kommer de listende om Natten, saa én Art, saa en anden. Først Viben, saa Hjejlen, saa Præstekraven, Maagen, Storken, Ternen, Tinksmeden, Rødbenen, Rylen og endelig Svalerne, Forstuesvalen og Natravnen.

Hvor *er* Viben dog træt og forkommen i de første Dage; den staar ganske stille, ændser ikke Fare, mægter næppe at spise, og glemmer fuldkommen, at den er paa Bryllupsrejse. Men naar den er kommet sig fra Rejsens Strabadser, er den en Friskfyr af Rang, altid paa Færde, næsten hvileløs Døgnet igennem, snart protesterende, snart fouragerende, snart dyrkende Kærlighedens og Arnens Guder. Den hader Mennesker og bekæmper Krager, og det har den Grund til; thi begge vil stjæle dens Æg og dens Børn; men ellers er det en fredsommelig Fugl med udpræget Sans for Familielivet. Og dens Skrig er slet ikke ensformigt eller stygt; vil man give sig Tid til at studere det, vil man snart opdage, at den ejer let kendelige Nuancer for Elskov og Had, Børneformaninger og Krigserklæringer.

Hjejlen ejer ikke disse Evner! Hjejlen er ensformig. Det er én enkelt, verdens-omspændende Tanke, der driver den ud i den tavse Hede, paa de ødeste, ufrugtbareste Lyng-stæpper, og som forkyndes gennem dens ganske ensklingende Fløjten: det er den store Flugt for Verden og dens Tant, den dragende, vemodsfyldte Livsbetragtning, som Hjejlen præker. Klædt i Hedens Farver, sort som Lyngskjolden, graagul som Rensdyrlavet, skiddengrøn som visnende Græs, staar den derude paa sin ensomme Knold og synger ud af et Tungsind, saa dybt og ægte som hos Oldtidens Munke. Aldrig klinger Haabløsheden forstaaeligere til os end gennem Hjejlens Fløjten over Jyllands Hede!

Men Præstekraven, det er en grinagtig Fyr! Hvor kan den dog pylre om sine Unger! Ingen Præstekone er ængsteligere for de kære Børns vaade Fødder og rindende Næse, end den er for sine Børns Sundhed, Trivsel og Velopdragenhed. Det hører til de allermorsomste Iagttagelser gennem Kikkert at følge en Præstekravefamiljes Gøren og Laden. Hvor er de gamle dog omhyggelige og opofrende!

Ved Hededammen rører sig et rigt og vexlende Fugleliv. Maagerne svæver adstadig afsted, rolige som vel aflagte Embedsmænd. Ternerne jager rundt, stadig skrigende, vigtige, naar »Stødet« lykkedes, ædende gale, naar det slaar fejl. Tinksmeden bruger Mund og Rødbenene skummer over Fredsbruddet, mens Storken »staar paa et Ben og tænker«, og Rylen kvidrer sin uendelig kælne Parringssang. Tornirisken sukker vemodigt over alt det Børnevrøvl i Lyngtoppen, Vipstjærten er sippet og sirlig som en gammel Klosterfrøken, og Vildanden rokker hoftesyg afsted med sine Æggeblommer af Unger, medens Svalen slaar Sving som en Kunstskøjteløber. Men igennem og bagved alle de mange Lyde høres uafbrudt den

samme sugende, fjærne Tone, den, der fødes gennem de Tusinde Insektvingers rappe Slag i Luften, og hvortil Humlerne leverer Bassen og Græshopperne Diskanten. Her glemmer man som intet andet Sted; her gaar Tiden rent istaa, her hviler man med Øret til Naturens Bryst. Men man skal have Ro og Tid; man skal være ene, ja, eller — nyforlovet.

Og naar saa Sommeraftenens Fred lister sig over Dammen, naar Fuglene er gaaet til Hvile og Vinden til Ro, saa klinger en melodisk, fjærntlydende Snurren fra Bredderne. Nogle siger, at det er Hugormen, der synger for sin Kone, men det er ikke rigtigt. Nej! Det er Natravnen, der gør Kur, timevis, Nat efter Nat, hele 2—3 Maaneder i den lune Sommertid.

— — —

Der er én Naturbegivenhed, der ganske udslukker alt Fugleliv paa Heden, og det er de store Hedebrande. Naar en saadan faar rigtig fat, og Vinden jager den frem over Hundreder af Tønder Land, saa forsvinder Fuglene. Urhønsene stormer enkeltvis afsted og ganske lige ud, helst milevidt, Agerhønsene rykker bort i smaa Sæt, 200—300 Alen ad Gangen, Harerne slaar sig sammen og bener op og ned foran Ildhavet, indtil Paniken griber dem og de sætter afsted, ændsende hverken Mennesker eller Huse. Men Lærken hæver sig med ængstelige Vingeslag og klagende Tone op over Reden, indtil Heden og Flammerne naar den, og den styrter i Baalet, der kun levner det hvide Brystben og enkelte af Knoglerne. Musene søger pibende deres Huller, hvor de vistnok dør; men Hugormen klarer sig stolt. Flere Dage efter Branden kan man finde dem halvt ude af Musehullerne, hvor de, pirrede af den endnu varme Lyngskjold og vanvittige af Sult, endog ikke generer sig for

at krybe fremad imod Vandreren, hvis gode Kæp da i Reglen gør en brat Ende paa denne arge Slanges uhyggelige Liv.

— — —

Hedens Dyr er som Hedens Mennesker: de har noget af det oprindelige over sig. De siger deres Mening rent ud og lader fejl om, hvad andre mener. De fører deres Liv, som de vil, aabent og stærkt. Der er Friskhed og Naturlighed over dem.

Kom selv og se!

„Jagten paa Heden“.

Af Fr. Hallager.

...Kro, 16. Oktober 1908.

HEN over Hedebakkerne i Udkanten af Plantagen vandrer en tankefuld Jæger med sin Hund.

Jægerens Tanker drejer sig ikke om den enlige Sneppe, der pryder hans Taske som et Slags Erstatning for de mange nederdrægtig vilde Høns, der hidtil ikke har været at bevæge til at holde. Han er heller ikke optaget af det ejendommelige Landskab med den prægtige Udsigt, til den ene Side over Bugten og Landet bagved den, til den anden Side over Plantagen og den milevide Hede til de mægtige Havklitter i Baggrunden — lige saa lidt som han spekulerer over den meteorologiske Mærkværdighed, at man midt i Oktober med Velbehag kan tage sig en Middagslur i Læsiden af en Lyngbakke.

Det, Jægerens Tanker drejer sig om, er »Jagten paa Heden« — med Anførselstegn!

Han er gammel nok til at have bedre Forstand; men alligevel har han været ungdommeligt letsindig nok til at paatage sig at skrive nogle Sider om dette Emne.

Da han en Gang i Sommer blev anmodet derom, sagde han naturligvis Nej. Men han lod sig naturligvis overtale, da Udgiveren af Bogen om Heden som den snedige Diplomat, han er, først lokkede ham med det gode Selskab, han vilde komme i ved at give et Bidrag til Bogen, dernæst smigrede ham ved at fortælle, at han netop var den rette Mand til at skrive om Jagten paa Heden, og

endelig appellerede til hans Magelighed ved at forestille ham, at der var længe til Efteraaret — og før behøvede han ikke at tænke paa Sagen!

Jægeren havde følgelig hidtil ladet være at tænke paa Sagen. Men da nu ogsaa den anden Flok Høns var lettet i en urimelig Afstand og var »rejst« til et Sted, hvis Beliggenhed ikke kan angives med større Nøjagtighed end den, der ligger i Ordene »Pokker i Vold« — saa havde han pludselig faaet Tid til at tænke paa, at det var Efteraar, og at det var paa Tiden for ham at indfri sit Løfte og skrive om Jagten paa Heden.

Saa er det, Jægeren falder i Tanker, Jagttanker.

Han har ikke sine første Jagtindtryk fra Heden. Sine første Bekkasiner skød han i Damhussøen, der ikke minder synderlig om den jydske Hede. Der kunde han ikke bruge den sædvanlige Undskyldning for sine Forbiskud, at »der var for megen Plads ved Siden af«. Der var snarere for lidt Plads, naar man ikke vilde sætte sine Hagl i Vinduesruder og Fodgængere! — og sine første Høns skød han paa Amager, hvor der den Gang, i Modsætning til Forholdene paa Heden, var Masser af Høns og endnu flere Jægere.

Men han har senere lært Jagten paa Heden at kende og lært at sætte den over al anden Jagt. Og som han vandrer der op og ned ad Lyngbakkerne, dukker det ene Jagtminde op efter det andet, det ene Naturindtryk efter det andet.

Han mindes den lyngbevoksede Mose mellem den nedadskraanende Hede og den smukke lille Skov. Han kan maaske glemme, hvor Moldau falder i Elben, eller hvad den højeste Bjergtop i Asien hedder — men han glemmer aldrig, hvorledes denne Mose saa ud sidst i forrige Aarhundrede! Og naar han tænker paa Mosen, dukker Jagtminderne op. Han mindes en Dag, da han

sammen med en Jagtkammerat søgte efter Høns derude. Pludselig stod begge Hundene, med et Mellemrum af et halvt Hundrede Alen. Ajax stod tilhøjre, med Snuden og Halespidsen vendende til venstre, Ulla stod til venstre og pegede til højre med sine Yderpunkter. Midt mellem de to Hunde gik Jægerne frem. Op kom, for Fødderne af dem, en stor Flok Høns, og ned gik to fra højre og to fra venstre Fløj.

Saa tydeligt, som om det laa for hans Fod, ser han i Tankerne »Selvmorderhullet« oppe paa Heden, et stærkt bevokset Vandhul, hvor man kunde være sikker paa at hente sig en Morten. Jagtkammeraterne havde udpønsket den Forklaring af Fænomenet, at »Hullet« var Forsamlingslokale for en Klub af livstrætte Harer. Deraf Navnet!

Og han mindes den store flade Hede, Blichers Hede, hvor han skød sine første Urhøns.

Men navnlig dukker Erindringen op om det gamle Jagtterræn, hvor man kunde gaa mange Kilometer i een og samme Retning uden at komme ud af Heden, og hvor der med Mellemrum skød sig dyrkede Agre ind i Lyngen, Spisekamre for Harer og Høns. Naar Hønsene var rejst, vilde de gerne flyve ned i de høje Lyngbakker, der faldt stejlt af imod Aaen, adskilte fra den ved en Bræmme af Eng eller Kær, hvor der altid laa Bekkasiner — i forrige Aarhundrede!

Derude var der Plads til at skyde ved Siden af, og der var Plads til at fare vild og komme for sent til Samlingsstedet. Der var de dejligste lyngklædte Skraaninger til Frokosthvil, med Udsigt over Aaen og Engdraget, og der var Bakketoppe, hvor man kunde glemme Hønsene og Maden for at se Solen forsvinde i Fjorden. Og i Kanten af Heden boede Knud Jensen og hans Kone, Jægernes trofaste Venner, de bedst mulige Repræsentanter for den gammeldags jydske Gæstfrihed.

Jægeren gaar og tænker — og han bliver enig med sig selv om, at han kan nyde Jagten, og særlig Jagten paa Heden, saa godt som nogen — men at optræde som Jagtforfatter, det skal han dog ikke have noget af! Han vil ikke skrive om et Emne, der er behandlet af en Række danske Digtere fra Blicher til Johannes V. Jensen, han vil ikke prøve paa at rivalisere med Boganis paa Vers eller med Gowertz Jensen paa Prosa! —

Saa, nu staar Ulla! Hun virrer ganske vist lidt med Halen og giver derved tilkende, at hun ikke er rigtig sikker i sin Sag — men alligevel, det kunde dog være! Jægeren gaar hen og stiller sig bag ved Hunden. Han gaar ganske langsomt for at lægge sin Koldblodighed for Dagen og sin urokkelige Tillid til Ullas Fasthed. Men hans Puls paaskynder sit Tempo, og han gennemgaar i en Hast de foreliggende Muligheder. Det kan være en Flok Høns ovre paa den næste Bakke eller en enkelt Høne, der ligger og trykker sig der nede i den vaade Lyng. Det kan ogsaa være en Sneppe, og Muligheden af en Urkok er ikke udelukket — for ikke at tale om en Hare. Der gaar nogle lange Sekunder fulde af Spænding — saa vender Ulla Hovedet om og gør Undskyldninger, og Jægeren trøster sig med, at »der har været noget«.

Men nu har han igen Tid at ofre paa denne Verdens Byrder og Forpligtelser, og han giver sig til at tænke paa, hvad han vilde fortælle om Jagten paa Heden, hvis han overhovedet vilde give sig af med at skrive om dette Emne.

»Jeg vil begynde med at fortælle, hvorledes Længslen efter Hededuft og Havluft efter en lang Arbejdsperiode vokser og svulmer. Jeg har nøjedes med at sende Snepperne en venlig Tanke under Foraarstrækket, jeg har skudt en hvid Pind efter Ænderne — ja selv Avgust Maaned med Bekkasiner og Urhaner gik hen, uden at jeg fik Ild i Bøssen.«

Tegning af Sven Jacobsen.

Urfugle.

»Nu maa der gøres noget. Jeg mærker, at Arbejdet ikke gaar saa let, som det skulde, jeg begynder at blive gnaven og nervøs. Heldigvis kender jeg Midlet mod disse Tilfælde, og det er et af de sjældne Lægemidler, der har tilbagevirkende Kraft. Det hjælper allerede lidt paa Humøret, naar jeg i mine ledige Timer begynder at studere Rejselisten og Generalstabens Kort og at spørge »Jagttidende« til Raads med Hensyn til Udsigterne. Og naar først alle Vanskeligheder er overvundne, og jeg er kommen af Sted, saa er der ikke mere noget, der hedder Gnavenhed. Jeg finder mig taalmodig i at tilbringe et Par Nattetimer paa Banegaarden i Fredericia, selv om jeg er belemret med to Bøsser, to Hunde, en Plaid, en Kikkert og en Haandkoffert med en meningsløs Mængde Patroner. Jeg er velvillig stemt mod mine medrejsende, drikker Kaffe uden at ærgre mig over Tjenerne og skriver Neu Ruppinere paa Prospektkort«.

»Endelig er Jernbanerejsen forbi, og jeg skal ikke mere skifte Tog! — At Sporvognsgermanismen »Omstigning« ikke bruges ved Jernbanerne, er, i Paranthes bemærket, den eneste Trøst, man har, naar man skal transportere to Bøsser, to Hunde o. s. v. fra det ene Tog til det andet. — Nu begynder Rejsens sidste Afsnit, en Køretur i Kromandens Vogn. Kusken indrømmer, at den sidste Mil rimeligvis tilbagelægges paa den daarligste Kørevej i Kongeriget Danmark. Men Vejen har jo ogsaa nylig faaet sin aarlige Grundforbedring, som bestaar i, at der først lægges et tykt Lag Lyng over Sandet og derefter kastes Græstørv paa Lyngen. Hestene er saa hensynsfulde at trække os hen over dette Vejmateriale med en meget moderat Hastighed. Men naar de en Gang imellem sætter Tempoet op, er Resultatet i høj Grad oplivende. Kofferterne hvirvler rundt i en lystig Dans, og Passageren mærker saa usvigelig sikkert, at han ikke kører med Gummihjul paa Asfalten«.

»Jeg faar imidlertid at vide, at ogsaa denne Idyl er dødsdømt. Amtet og Sognet behandler hvert Aar et Stykke af Vejen med Ler og Grus og berøver den derved Hedevejens ejendommelige Charme. Men det er mig en Beroligelse at erfare, at det vil vare 25 Aar, inden Vejforbedringen naar saa langt som til Kroen. Den Tid, den Sorg!«

»Trods den langsomme Fart gaar Tiden hurtigt. Der er saa meget at se og at genkende! Der begynder Plantagen, der bor Plantøren — der laa den store Flok Høns i Fjor, og der var det, jeg skød Frokostharen. Omme bag den store Bakke var det, at jeg lettede den utrolig store Urkok — som jeg ikke skød«.

»Og der har vi Fyret! Jeg har Lyst til at raabe Hurra, da jeg ser det, men indskrænker mig til at nikke til det og sige halvhøjt: »God Dag, gamle Fyr!« — uden at tænke paa, hvilken hæslig »Brander«, jeg gør mig skyldig i. Fyret er en kær gammel bekendt, der om Dagen holder mig med Selskab, hvor jeg saa færdes i Egnen, og som hele Natten staar og blinker ind ad mit Vindue. Som altid, naar gamle Venner ses igen, kalder Mødet Erindringer til Live, Minder om Hønsejagt i Klitterne og Sælhundejagt paa Revet, om en spejlblank Havflade og om skumtoppede Bølger, om Havet i Blæst, i Solskin og i Taage, om glade Timer og elskværdige Mennesker«.

»Fyret staar som Repræsentant for det hele, for Havet og Klitterne, for Heden og Plantagen. Derfor vender jeg mig til Fyret, naar jeg siger med Overbevisningens Varme: »Hellere seks Høns paa en vestjydsk Hede end atten i en Roemark paa Amager!«

Saa, nu staar Ulla igen, og denne Gang er det Alvor!

Fremtidsbillede.

Af E. K. Thyssen.

Dalgas-Stenen i Brande bærer følgende Indskrift:

»Først: Bakker brune, bliv Skove lune!
— hans Kongsord lød;
saa Marken sandet fra Aa han vanded,
og Græs fremskød,
mens Tørven, blandet med Bakkesandet,
os Kornet bød.
Nu: Vestenvinde, hvis Magt han brød,
syng ham til Minde i Hedens Skød.«

Saaledes har man i poetiske Ord givet et smukt og sandt Udtryk for Oberstløjtnant Dalgas' Livsgerning, og dermed har man tillige udtrykt Hedeselskabets forskellige Opgaver. I de foregaaende Artikler i denne Bog er skildret, hvad der hidtil er udrettet paa de forskellige af Hedeselskabets Omraader, men endnu staar man midt i Arbejdet. Der er endnu i Nørrejylland ca. 54½ □-Mil øde Jord tilbage, og der er nok at arbejde paa for de følgende Slægter, inden man har naaet at faa ethvert selv nok saa lille Stykke øde Jord ind under Kulturen. Men Arbejdet er saa godt i Gang, og der er sket saa store Fremskridt, særlig siden Hedeselskabets Stiftelse i 1866, saa man gennem denne Udvikling kan danne sig et Billede af, hvorledes Udviklingen vil danne sig i Fremtiden, og af de Opgaver, som endnu kommer frem med Krav paa at blive løste. Det er i det foregaaende vist, hvordan store og smaa Plantager er frem-

staaede, der er anlagt Vandingskanaler, hvorved tørre Marker er omdannede til græsrige Sletter, der er opdyrket Moser i stor Udstrækning, og Mergel føres ud i store Mængder, paa de kalkfattige Marker. Men det kan altsammen samles i dette, at de store, øde, forhen udyrkede Strækninger kommer ind under Kulturen, Jorderne bliver udstykkede og opdyrkede, og ny Hjem stiftede. Det er derfor ogsaa en Kendsgerning, at i de Egne, hvor Opdyrkningen ret har taget Fart, er Befolkningen tiltaget i en aldeles forbavsende Grad i Løbet af det 19. Hundredaar. Det er ikke blot enkelte større Byer, der er fremstaaede, som Herning og andre, det er heller ej alene omkring Jærnbanestationerne, at Befolkningen har samlet sig i Byer, men det er selve de forhen øde og aabne Landstrækninger, der er blevne befolkede.

Enkelte Tal vil kunne oplyse, i hvilken Grad denne Tilvækst er sket. I Sdr. Omme Sogn, der med sine 28,336 Tdr. Land fordum dannede en stor, overordentlig nøgen Hedeflade, fandtes i Aaret 1801: 398 Mennesker; i 1860: 839; i 1880: 1570 og nu ved sidste Folketælling i 1901: 1829. Altsaa nu næsten 5 Gange saa mange Mennesker, som i Begyndelsen af det 19. Aarhundrede. I Ansager og Ølgod Sogne er sket en lignende Udvikling. I Ansager Sogn, der har et Fladeindhold af 17,842 Tdr. Ld., fandtes i Aaret 1800 ikke mere end 78 beboede Ejendomme. I Aaret 1903 var de beboede Ejendommes Tal steget til 368, og der er dog endnu ikke anlagt nogen Jærnbane i dette Sogn. Af disse beboede Ejendomme er 53 jordløse Huse, der væsentlig beboes af Købmænd, Haandværkere og andre Næringsdrivende i to sammenbyggede Byer i Sognet. Resten (ialt 315) er Jordbrug, fremstaaede ved Hedens Udstykning og Opdyrkning. Tilvæksten udgør da 237 Ejendomme med Besætninger af ialt 394 Heste og 1965 Kreaturer. Ølgod Sogn med

sine 16,471 Tdr. Land fremviser en lignende Udvikling. Her fandtes i Aaret 1800 ialt 122 beboede Ejendomme. I 1903 fandtes ikke mindre end 533 beboede Ejendomme. Deraf var 134 jordløse Huse, væsentlig i Ølgod Stationsby. Tilbage bliver saa 399 Jordbrug, saa der i Løbet af det 19. Aarhundrede er en Tilvækst af 277 Ejendomme med Jordbrug med Besætning af ialt 426 Heste og 2088 Kreaturer*).

Disse Tal, som gør Fordring paa Nøjagtighed, viser, hvordan Kulturen har bredt sig udover de fordum saa øde Egne. Sjælden ser man det saa iøjnefaldende som i den østlige Del af Ølgod Sogn og paa Skovlund Mark, der danner den nordlige Del af Ansager Sogn. Her var for 1 à 2 Menneskealdre siden ikke andet end Overdrev, hvor en Del Ungkvæg fra den gamle Herregaard Lindbjerggard kun fik sparsom Føde, og Hede, hvor Faareflokke blev drevne omkring. Enkelte Hedehytter fandtes hist og her, hvis Beboere modtog Faar til Sommergræsning fra det nærliggende Thorstrup Sogn og andre mere veldyrkede Egne i Nærheden for en Betaling af 6 Skilling for hver. Nu findes der nyopbyggede Gaarde med Læplantninger omkring, veldyrkede Marker med Korn og Græs og gennemkrydset af levende Hegn, saa man slet ikke ikke forstaar, at det kan være Tilfældet, hvad en gammel Mand for kort Tid siden fortalte Forfatteren af disse Linjer, at han for 39 Aar siden byggede sig et Hus paa den nøgne Lynghede et Steds paa Skovlund Mark. Han fik sig et Par Stude og en Ko og gav sig til at bryde Heden op. Nu har han alt i mange Aar havt en stor og veldyrket Gaard, som han har overladt til sin Søn. Selv kan den gamle Hededyrker dog ikke være ledig, han maa blive ved saa længe, han for-

*) Se nærmere herom en Afhandling af N. H. Uhd i Ribe Amts historiske Samfunds Aarsskrift 1906.

maar det, at virke for at fravriste Lyngen noget af sit Bytte; 3 Tdr. Land aarlig plejer han at lægge under Plov. Paa den Maade, kan man næsten sige, æder Marken sig ind i Heden, Stykke for Stykke, og der foregaar en Indvinding af nyt Land, som man ikke i Aarhundreder har kendt Mage til. Intet Under derfor, at man har ondt ved at faa Indtryk af Hede, naar man færdes paa disse Egne. De gamle øde Flader kendes ikke mere. Billedet af en gammel Mand, der med sin Bindehose i Haanden vogter en Flok Faar paa Heden, er kun en Saga. Nu ligger Huse og Gaarde tæt ved hinanden, om end man af praktiske Hensyn for at have lettere Adgang til Marken sjælden ser samlede Byer. Men betegnende for Udviklingen er det store Net af Landeveje, som nu gennembryder Heden, hvor der før kun fandtes Spor gennem Lyngen, hvor man færdedes med de smaa Vogne uden Hjulringe. End mere betegnende er den Mængde Jærnveje, som allerede nu gennemskærer de fordums Hedeegne, eller som er planlagte til Gennemførelse i den kommende Tid, og saa den Omstændighed, at der nu ikke findes et eneste Hus paa Heden, som ikke faar, eller i hvert Fald kan faa sin Post hver Dag. Sligt vilde man for en Menneskealder siden ikke have troet Muligheden af. Derfor ser man nu ogsaa Kirker rejse sig, den ene efter den anden over de før saa øde Egne, saa det med Rette er bleven sagt, at ingensinde siden Valdemarernes Tid er der bygget saa mange Kirker i Danmark som i Kristian den 9's Regeringstid.

Intet er der dog, som giver disse nyopdyrkede Egne et saadant Særpræg som Læplantningen. Paa kryds og tværs er Markerne gennemskaarne af levende Hegn, mest Gran, men ogsaa Tjørnehegn og andet Løvtræshegn. Hvor Opdyrkning af Heden skal drives med Kraft, der maa den nødvendigvis ske i Forbindelse med Plantning

af levende Hegn. Denne Læ- og Hegnsplantning er sket ved Hedeselskabets Medvirkning, der besørger denne Virksomhed gennem de stedlige Have- og Plantningsforeninger. For at give en Forestilling om, hvor store Mængder af Planter til Læ og Hegn, der kan udbredes gennem disse Foreninger, skal her meddeles nogle Tal fra Ølgod Plantningsforenings Virksomhed.

Denne Forening har i 20 Aar virket paa et Omraade af 15 Sogne i Egnen omkring Ølgod. Her er i disse Aar bleven uddelt et Antal af ca. 9 Millioner Træplanter til Foreningens 8 à 900 Medlemmer. Man kan danne sig en Forestilling om, hvor stort dette Tal er, naar det anføres, at hvis dette Antal Træplanter var plantet paa et Sted, vilde det give en Plantage paa ca. 2300 Tdr. Land. Samtidig er der til Foreningens Medlemmer uddelt ca. 25,000 Stk. Frugtbuske og ca. 7200 Stk. Frugttræer. Paa den Maade har Foreningen søgt at fremme Havesagen, idet der iøvrigt paa forskellig Maade er givet Medlemmerne Vejledning i Dyrkning af Havesager. Men det er særlig Hegns- og Læplantning, som har været disse Foreningers Hovedopgave. De findes nu i et Antal af 50, deraf en paa Sjælland, og Arbejdet er her fra en ringe Begyndelse vokset til noget stort i Aarenes Løb. Allerede i 1870 begyndte Hedeselskabet at uddele Planter til Hegn og Læ. Der blev da uddelt 100,000 Planter til et Beløb af 732 Kr. I 1880 var man naaet til et Beløb af 4012 Kr.; men det var først, da der i Slutningen af Firserne og Begyndelsen af Halvfemserne blev dannet Plantningsforeninger, at denne Side af Virksomheden tog saa stærkt et Opsving. I 1900 var man naaet til et Forbrug af 12,270,000 Træplanter, i 1905 er man naaet op over 16 Mill. Træplanter og i 1907 er der forbrugt ca. 15,735,000 Planter til en Værdi af ca. Kr. 143,000. Det er gennem disse Foreninger, at Hedeselskabet kommer

det store Flertal af Befolkningen i Tale, særlig fordi Medlemsforholdet her ikke bestaar i, at man blot betaler et aarligt Bidrag og saa lader Bestyrelsen eller Lederne gøre Arbejdet; men fordi hvert Medlem herigennem bliver gjort til Medarbejder i Plantningssagens Tjeneste. Hvordan saadanne Hegnsplantninger helt kunne forandre en Egns Udseende, faar man et Indtryk af ved hosstaaende øverste Billede, der viser Udsigten fra et højt Udsigtstaarn i Hølund Søgaards Plantage i Vorbasse Sogn. Det nederste Billede viser en Hegnsplantning i Okslund i Hoven Sogn, og Helsides-Billedet viser et klippet Granhegn fra Birkebæk. Det er altsammen Egne, som tidligere laa hen i et trøstesløst Øde. Det er saadanne Egne, Dalgas beskrev i Tredserne, da han skildrer Udsigten fra Svollibjerg i S. Omme Sogn. »Naar man har staaet her og paa en Gang set ud over 15 □-Mil af sit Fædreland, alt fladt som et Stuegulv, næsten alt sort og øde, saa har man set Danmarks sørgeligste Hedeegn, saa har man set en alførende Hedeslette i hele dens frygtelige Tomhed.«

Arbejdet for Plantning af Hegn og Læ kan maaske se ringe ud i Sammenligning med mange af Hedesagens Opgaver. Og dog er det denne Opgave, som maaske mest vil være i Stand til at give de fordums saa nøgne Egne et helt andet Præg. Hvis nemlig det Maal skal naas, som Hedesagens Forkæmpere har sat sig, at faa de endnu tilbageværende 54½ □-Mil af Hede, Lyngmose og Klitter, som findes i Jylland, dels opdyrkede, dels tilplantede, og skal det særligt lykkes at rejse et Værn imod de stadigt hærgende Vinde, som endnu mange Steder aldeles uhindret kunne fare hen over Landet og hæmme Plantevæksten, — skal et saadant Maal naas, saa er det ikke nok, at der af Staten, Hedeselskabet eller private Mænd tilplantes større Strækninger som Plan-

Fra Hølund Søgaards søndre Udsigtstaarn (1907).

Læ- og Vejplantningen ved Oxlund i Houen (1902).

tager, saa maa, som Dalgas en Gang har udtrykt sig: »Landet blive laaddent!« Det vil sige, Vinden maa aldrig uhindret faa Lov til at fare hen over de aabne Strækninger, men ved ethvert Hus, ved enhver Vej og ethvert Markskel maa der saa vidt muligt plantes Træer, som paa ethvert Punkt kan bryde Vinden, saa den taber sin ødelæggende Magt. Men for at dette kan naaes, maa alle med i Arbejdet. Her viser det sig, at det, der for hver enkelt kan synes at være ubetydeligt, om han faar plantet nogle Hundrede Træer eller ej, bliver noget overmaade betydeligt, naar mange er med om Arbejdet. Og dog, hvor stor Betydning har det ikke for den enkelte, at han kan faa sine Marker indhegnede, saa Korn og Græs kan trives i Læ af velvoksne Hegn og særlig, at Gaarde og Huse kan skærmes mod Vindens haarde Tag. Det har ikke blot sin store økonomiske Betydning, som vel ikke kan udregnes derved, at man faar Pengene i Lommen, naar Træerne er plantede, men som nok skal kendes med Tiden, naar den Lunhed og Varme, som kommer over Markerne, forøger deres Bæreevne Aar for Aar.

Men denne Sag har tillige sin store moralske Betydning. At det er kønt og giver et Indtryk af hyggeligt Velvære at se et Hjem omgærdet af velholdte Hegn og frodige Træer, kan vel alle være enige om, som i det hele taget har nogen Sans for Trævækst, men det maa sikkert ogsaa siges, at det hjælper til at fremme og bevare et tilfreds og glad Sind, naar Gaardmanden og Husmanden efter endt Dagarbejde kan sysle med sine Smaaplantninger og sin Have. Det bortfjerner mange tungsindige Tanker, som kan være fremkomne i Dagens Løb, og det binder Folk til Hjemmet, fordi det giver stadigt og fornøjeligt Fritidsarbejde. Det er sikkert et af de ydre Midler, som bedst kan holde Folk fra at drive deres

Fritid bort til unyttige og skadelige Ting. Det er da paa den Maade, at Befolkningens store Flertal lettest kan komme med som Medarbejdere i Plantningssagens Tjeneste; jo flere, der tager fat, jo hurtigere og mere fuldkomment kan Maalet naaes, saa denne Sag virkelig kan blive, hvad der fra først af var sigtet paa, en almindelig Folkesag. Mange af de Mænd, som for ca. 40 Aar siden begyndte dette Plantningsarbejde, er nu gaaet bort, andre er ved at ældes, men det gælder om, at den Slægt, som nu er vokset frem, kan fortsætte Arbejdet i stadig voksende Grad derved, at saa mange som muligt tager fat. Maalet her er ikke naaet, før saa godt som alle, der har med Jordbrug at gøre, og som har nogen Magt over deres Bedrift, ser det som en ligesaa nødvendig Sag at faa Haven passet og Smaatræerne plantede omkring Bygningerne, som det er at faa Sæden lagt.

Ved Siden af Plantningen er der Opgaver som Overrislingerne paa de tørre Jorder, Vandafledningerne fra vandsure, men i sig selv frugtbare Arealer og særlig Tilførsel af Kalk og Mergel. De righoldige Mergellejer, som ret hyppig findes, maa fuldt udnyttes, hvorved Jorderne vil stige i Frugtbarhed.

Disse Opgavers Løsning bliver saa meget mere nødvendig, som Udviklingen gaar i Retning af at danne en Mængde smaa Hjem. Som ovenfor vist, er det adskillige Steder en overordentlig stor Udvikling, der er sket ved Udstykning af Jorderne og Oprettelse af ny Ejendomme, og alt tyder paa, at det er i den Retning, at Udviklingen vil gaa i de kommende Tider. Og selv om Midt- og Vestjylland aldrig vil blive noget »Kornkammer«, saa vil man dog der kunne avle rigeligt Brødkorn og særlig Rodfrugter, Græs og Straa i Overflødighed, saaledes at der endnu i en meget lang Aarrække vil kunne oprettes Tusinder af ny Hjem. Der er da paa de fordums saa

aabne Egne i Jylland Plads til en Mængde Mennesker endnu. De Forhold, som er skildrede i det foregaaende (se Evald Tang Kristensen: Sæd og Skik) findes næsten ikke, men det er som en ny Kultur, der har arbejdet sig frem, men meget er tilbage at vinde endnu. Og her er det, at Hedeselskabet paa alle de forskellige Omraader, som her er vist, kommer Befolkningen til Hjælp. Dette Selskab har hidtil kunnet glæde sig ved at møde almindelig Tillid, og paa dette Tillidsforhold beror hele dets Virksomhed. Det maa derfor blive klart for Befolkningens store Flertal, at Hedeselskabet er et frit Selskab, som hviler paa Befolkningen selv, og hvis Virksomhed bedst kan udtrykkes ved at bruge et Udtryk fra Skolens Omraade, at hvor den saglige og tekniske Indsigt mødes med Befolkningens Krav, der ligger Hedeselskabets Opgave. Det er en efter vore Forhold meget stor Landindvinding, der er sket, dels derved, at øde Egne er tagne ind under Kultur, og at de Egne, som vel før var under Dyrkning, nu bliver behandlede med mere Indsigt og Kraft. Men dette store Kulturarbejde vilde ikke kunne være udrettet, hvis der ikke samtidig var foregaaet en aandelig Vækkelses- og Oplysningsgerning i vort Folk. Det er den Oplysningsgerning, som væsentlig er udgaaet fra den danske Folkehøjskole, der har været Hedesagens bedste Forbundsfælle, hvad der har fundet sit personlige Udtryk i, at Mænd som E. Dalgas og Ludvig Schrøder kunde mødes i fælles Arbejde for denne store Samfundssag. Det er derfor blandt den vaagne og oplyste Del af Befolkningen, at Hedeselskabet væsentlig søger sine Medarbejdere. Men derfor maa der ogsaa gives Opfordring til, at saa mange som muligt ved deres Bidrag vil støtte Selskabet. Paa de foregaaende Blade er der vist de forskellige Omraader, hvor Selskabets Virksomhed udfolder sig. Pengene til disse Virksomheder faas

for største Delen fra Statskassen. Det bør derfor fremhæves, at hvor uundværlig Statens Støtte end er, saa gives den kun for at være Hjælp til Selvhjælp. Det Offer, der bringes gennem Hedeboernes personlige Arbejde, er det største Bidrag, der ydes til Sagens Løsning, og derfor er det nok værd, at Samfundet støtter et saadant Arbejde, men Selskabet vilde dog kunne udrette endnu mere, om Medlemsantallet kunde forøges endnu langt mere end hidtil. Dette Tal har i mange Aar udgjort omkring ved 5000. Det burde snarere have været 20,000, og dertil bør der arbejdes nu, da det ogsaa gennem Hedeselskabets Love er udtrykt, at Selskabet lægger hele sin Fremtid i Befolkningens egen Haand, idet det er Medlemmerne selv, som gennem Valg af Repræsentantskab og Bestyrelse kan raade for, hvordan Ledelsen skal være, og hvilke Opgaver der skal tages fat paa.

St. Blicher sang forhen om den stille og mørkladne Hede, nu i vore Dage synger en Forf. (U. Birkedal) om det Arbejde, der er udført paa Heden, og de Fremskridt, som dermed er sket:

»Priset være han, den ædle Sanger,
Hjejlen mellem Danmarks Fuglekor.
Aldrig os forvist af Minde ganger
Hedens dybe, stille Alvorsord.
Men et Folkets Digt i Lærketoner
klinger her med Bondens Spade frem,
suser mellem Granens unge Kroner
gennem Pilehegn om tusind Hjem.«

»Gamle Jylland! ungt og grønt du stige
over Hav, som i den fjærne Old.
Værket her, det store, lykkerige
blev en Rune god paa Danmarks Skjold.
Vidner om de stille Folkekræfter,
smertebaarne, vokste under Trang.
Vidner om en Dag, som følger efter,
som ser blomstrende den hele Vang.«

Det er da Fremtidsopgaven at fortsætte den omfattende Virksomhed, der hidtil har havt saa rig en Udvikling.

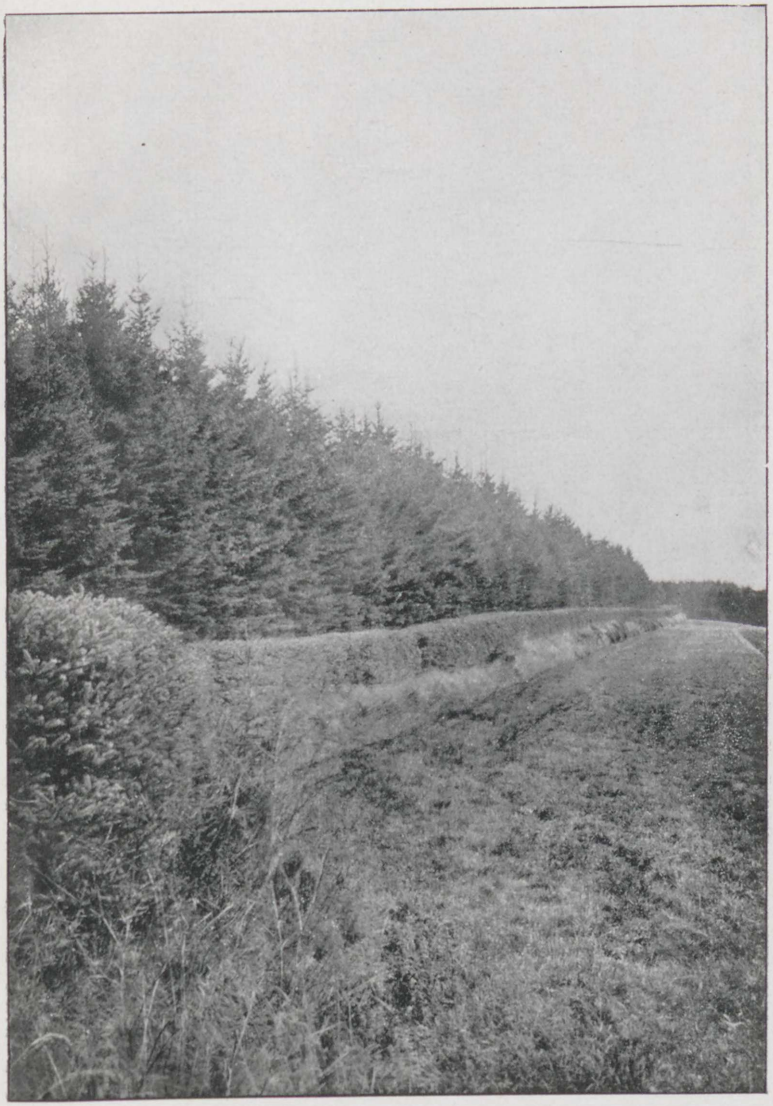

Birkebæk Eng med en 26-aarig, klippet Hvidgransrække (1907).

MILO
ODENSE
17 48